

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192087

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15 000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M954** Accession No **PGM41**
DS4M

Author

Title **తెలుగు ప్రజల చరిత్ర**
మొదటి భాగం

This book should be returned on or before the date last marked below

भारत इतिहास-संशोधक मंडळ-पुरस्कृत ग्रंथमाला

क्रमांक ३१ वा

मराठ्यांच्या उत्तरेतील मोहिमा

भाग १ ला

(१७२०-१७४०)

लेखक

विश्वनाथ गोविंद दिघे, एम् ए

पुणे

किंमत १ रुपया]

१९३३

[सभासदास १२ आणि

प्रकाशक
विश्वनाथ गोविंद दिघे,
सदाशिव पेठ, पुणे २



मुद्रक
स. रा सरदेसाई, बी. ए., एल्एल् बी.
नवीन समर्थ विद्याळ्याचा 'समर्थ
भारत' छापखाना, पुणे २

पुरस्कार

मराठ्यांच्या उत्तरेतील मोहिमा (१६४२ शके ते १६६२ शके) हा विषय घेऊन रा विश्वनाथ गोविंद दिघे, एम् ए , यानी लिहिलेला सोबतचा प्रबंध भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाच्या पुरस्कृत ग्रंथमालेतलें ३१ वें पुष्प म्हणून या एकविसाव्या संमेलनाच्या शुभ प्रसंगी प्रसिद्ध होत आहे याबद्दल आम्हास विशेष आनंद वाटतो त्याचें एक कारण असे की, आजवर पुरस्कृत ग्रंथमालेत अशा ऐतिहासिक प्रबंधाचा समावेश झाला नव्हता दुसरे कारण असे की, सदर प्रबंधाचे लेखक रा दिघे हे आमचे जुने विद्यार्थी आहेत आणि विद्यार्थीदसेत त्याचे ठिकाणी अंकुरित झालेली इतिहासाभ्यासप्रीति प्रबंधलेखनप्रकाशनाच्या रूपाने पल्लवित झालेली पाहून जसा त्यास तसाच आम्हास व आमच्या मंडळास आनंद व अभिमान वाटणें साहजिक आहे तिसरेहि एक कारण या ग्रंथाच्या पुरस्कारास हेतुभूत आहे, ते असे

पेशवेदप्तरात अफाट असा कागदपत्राचा संप्रद आहे तो अभ्यासकास उपलब्ध व्हावा म्हणून अनेक खटपटी आज कैक वेपे चालू आहेत त्याला योडें फार यश येतहि आहे सरकारासहि आपल्या कर्तव्याची जाणीव अधिकाधिक उत्पन्न होत असून साम्राज्या आर्थिक हलाखीच्या परिस्थितीतहि सरकाराने पेशवेदप्तरातील निवडक सामग्री प्रकाशित करण्याचें सत्कार्य जोराने चालविलें आहे ही सतोषाची गोष्ट आहे आणि याबद्दल सरकार खरोखर स्तुतीस पात्र आहे कागदाची निवड, छपाईची पद्धति, मूळत नसलेली विराम-चिन्हे घालणें, इंग्रजी सारांशाची जोड, वर दिलेल्या इंग्रजी मित्या इत्यादि अनेक बाबी-विषयी सर्वांचेच समाधान होणें अशक्य आहे तथापि आजच्यापेक्षा अधिक सर्वमान्य होण्याजोगी व्यवस्था सरकारास खर्च सुळीच न वाढवताहि किंबहुना थोडा कमीच करून, सहज करता आली अमती असे आमचे स्पष्ट मत आहे आणि तें सरकारास माहीत आहे. सरकारास तें तितके मान्य झालें नाहीं आणि ज्यांना मोडी वाचनाचा परिचय नाहीं अशा एका परस्थ इतिहासज्ञ विद्वानाच्या सल्लाच सरकारास अधिक ग्राह्य वाटला ।

आतापर्यंत पेशवेदप्तरातील निवडक कागदाचे २८ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत, आणि आणखी सुमारे १७ भागांची निवड होऊन तयार आहे असे कळते या सर्व भागातून प्रसिद्ध होणाऱ्या सामग्रीचा निरनिराळ्या तऱ्हेने परामर्ष घेतला जाणे अवश्य आहे प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्राची सत्यता, शुद्धता, विश्वसनीयता वगैरे दृष्टींनी परीक्षा करणे, त्यांची काल, प्रसंग, व्यक्ति वर्गरेच्या दृष्टीने झालेली निश्चिती व मांडणी तपासणें, त्यात अगदी नवीन माहिती काय मिळाली, जुन्या माहितीस दुजोरा कसा व कोठें मिळाला, जुनी अनुमानें कोणतीं ग्राह्याग्राह्य ठरू लागली, वगैरे प्रश्नांची चर्चा करून इतिहासरचनेस त्याचा उपयोग करून घेणें हे सर्व उद्योग करणे क्रमप्राप्तच आहे

अद्यापि पेशवेदप्तराचे निवडलेले भागाहू सपूर्ण प्रसिद्ध झालेले नाहीत आणि जेथे शकास्थाने उत्पन्न होतील त्या त्या स्थळां अभ्यासकास मूळ दप्तर तपासण्याची सवि व सवलतहि पाहिजे तेवढी उपलब्ध नाही अर्थात् वर दर्शविलेल्या प्रकारे दप्तराचा परामर्ष आस्तेआस्तेच घ्यावा लागेल

जसे पेशवेदप्तर तसेच निजामदप्तरहि फार विस्तृत असून त्यातील कागदपत्र अद्यापि प्रसिद्ध झालेले नाहीत पण त्याचीहि व्यवस्था लागण्याची आशा हक्क वाटू लागली आहे (भा इ स म त्रे , वर्ष १२, अंक १ पहा)

केवळ राजकीय स्वरूपाच्या कागदपत्राचे अवलोकन आणि तेहि केवळ व्यावहारिक दृष्टि असणाऱ्यानी केलें तर त्यात अपूर्णतेचा दोष राहणे साहाजिकच आहे कागदपत्राचे लष्करी, नाविक, आर्थिक, वार्षिक वर्गरे सर्वांगीण निरीक्षण व परीक्षण झाले पाहिजे, कारण राष्ट्राच्या जीवनाच्या शाखा, पोट आणि त्याचे अवयवाप्रमाणे, अगर्द निकटम्बद्ध असतात

असा सर्व अभ्यास होणे हे काही स्वाधानचे नाही आणि म्हणून साधनसशोधन व सिद्धान्तविरचन ही दोन्ही कार्ये सजोड चालवावी लागतात आधी साधनसशोधन हें तर खरेच, तरी ते कधीहि पूर्ण व जार्ण होत नाह्या, आणि म्हणून जीपासून थोडोशा तरी सिद्धान्तविरचना करता येईल एवढी साधनसंपत्ति हातीं अमली म्हणजे सिद्धान्तविरचनेचे कार्यास सावयपणे हात घालण्यास हरकत नाही वरील दृष्टीनेच रा दिघे याच्या प्रयत्नाकडे पाहिले पाहिजे. अलीकडे सुमारे तीन वर्षे रा दिघे हे पेशवेदप्तरात काम करीत होते आणि म्हणून त्यांस कागदाची निवड व अभ्यास करण्यास चागली सवि व अवघे ही लाभला तिचा त्यानीं सदुपयोग करून आजचा प्रबव रचिला हे त्यास खरोखर भूषणावह होय

पेशवेदप्तरातील सरकारी खडास आतील मजकुराचा विस्तृत परामर्ष घेणाऱ्या प्रस्तावना किंवा विवेचने जोडलेली नाहीत, आणि हें योग्यच केले असें म्हटले पाहिजे परंतु असा परामर्ष घेणें मात्र अवश्य आहे यास्तव पेशवेदप्तरात काम करीत असलेल्या मित्रास आम्ही सूचना केली कीं, असा एक किंवा अनेक प्रबधात्मक ग्रंथ त्यानींच हासेने प्रसिद्ध करावा आमचे म्हणणे कित्येक मित्रास रुचून ते कामास लागले आणि त्यापैकी रा दिघे यांनीं आघाडी मारून आपला प्रबव प्रसिद्ध केला आहे

रा दिघे याचा हा प्रबव प्रस्तावनावजा नसून विवेचनावजा आहे आणि यात विशेषेंकरून पेशवेदप्तर भाग १३।१४।१५ याचे आधारे मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमाचे विवेचन केलेले आहे त्यामुळे भाग १३।१४।१५ यात जे निवडक कागद छापले आहेत त्याचे महत्त्व, कालनिर्णय, लेखक, नवीन भर, जुन्यास पुष्टि, व्यक्तिस्वभाव इत्यादि प्रकारची चर्चा या प्रबधात आलेली नाही विशेषत या तीन खडातील अनेक कागदपत्राचे आधारे मराठ्यांच्या उत्तरेकडील हालचालींचे सटीक विवेचनच यांत आलेले आहे

रा दिघे याच्या सदरील विवेचनात मराठ्यांचा माळव्यात प्रवेश कसा झाला, राज-कारणाला उत्तराभिमुखी रोख कोणी उत्पन्न केला, त्या धोरणाची सयुक्तिकता वा अयुक्तिकता, निजाम 'खळी' दक्षिणेत नेस्तनावूद न करण्यामुळे पुढे ओढवलेली विपत्ति, भोपाळच्या विजयांत पानिपतच्या पराजयाचे मूळ कसे शोधता येईल, बाजीराव पेशव्याचे अप्रतिम सेना-नीत व अतुल कर्तबगारी आणि स्वराज्याची साम्राज्यात वाढ इत्यादि अनेक मुद्यांचा खल रा दिघे यांनी केला आहे आपले म्हणणे त्यांनी बहुधा अस्सल कागदपत्राचे आधारे (उतारे समाविष्ट करूनच) सजविले आहे स्वतःचे शब्दात घातलेल्या मजकुरात जसे त्यांनी जुने गोड शब्दप्रयोग मुद्दाम उचलून घेऊन योजिले आहेत, तसे बऱ्याच स्थळां मुळांतीलच मजकूर व भाषा जराशी अर्वाचीन करून वापरली आहे.

रा दिघे यांनी आपले म्हणणे मांडताना कोणतीही सकुचित वृत्ति ठेविली नाही तर खऱ्या इतिहासविवेचकाचे ठायी जो उदार पण निस्पृह वृत्ति असावी लागते तिचाच अवलंब केला आहे मतप्रदर्शन करणे हे तर रा दिघे यांचे या प्रबंधात एक मुख्य प्रयोजन आहे ती त्याची मते किंवा अभिप्राय मान्य होवोत वा न होवोत, त्यांनी आपल्या बाजूने केलेले मतप्रदर्शन साधार व सभ्य असे करावयाची खबरदारी घेतली आहे किंवा नाही हे आपणास प्रथम पाहिले पाहिजे तसे त्यांनी केले आहे असे हा प्रबंध वाचणाऱ्या कोणासहि कबूल करावे लागेल आधार, आवृत्तिनिर्देश व पाने ही तपशिलवार जेथे नाहीत तेथे मात्र जरा न्यून भासेल हे खरे

रा दिघे यांच्या विवेचनात पुष्कळ ठिकाणी विचार करण्यासारखे मुद्दे आलेले आहेत दक्षिणेतून उत्तर जिंकण्याचा मराठ्यांचा प्रयत्न हा कसा अपूर्व ठरतो, याचे विवेचन (पृ ७०) मननीय आहे पूर्वी सत्याश्रय पुलुकेशी वंगरे दक्षिण्यांनी उत्तरेत घुसण्याचा प्रयत्न केला, पण दक्षिण्यांनी उत्तरेवर दीर्घकालीन कब्जा केला असा हिंदुस्थानच्या पाच हजार वर्षांच्या इतिहासात फक्त मराठ्यांनीच ! दुसऱ्या कोणासहि हा अद्वितीय गौरव प्राप्त झाला नाही

भोपाळ व पानिपत या युद्धांच्या साम्याचे विवेचनहि (पृ ६३) मार्मिक उतरले आहे. भोपाळास निजामास अजी गाडून टाकावयाचा होता म्हणजे 'सारी दक्षिण मोकळी' झाली असती असे रा दिघे म्हणतात पण अबदालीने तरी एवढे जीव खर्ची घालून काय मिळविले ? लूट घेऊनच गेला, याहून काय ? कसेहि असले तरी निजामासारखा प्रबळ प्रतिस्पर्धी अगदी पुण्यापासून पंचवीस कोसावर लागून राहिल्यामुळे एक प्रकारे 'अस्तनोतिच अम्र' राखल्याप्रमाणे झाले आणि ही अगदी मराठी साम्राज्याच्या हृदयाजवळची जहरी जखम सदा वहातच राहिली आणि त्यातच हैदराचा शूल उपटल्यामुळे माथवरावाचा व त्याबरोबरच मराठी सत्तेचा 'क्षय' झाला ! दिल्लीच्या टोंकाकडून ताण लावून निजामास उलथण्याचा बाजोरावाचा प्रयत्न जरी पाहिजे तेवढा यशस्वी झाला

नाही तरी रघूजी भोसल्याखेरीज त्याच्या बरोबरीच्या प्रतिपक्षीयात खणखणीत पराक्रमी असे कोणी दुसरे आढळत नाहीत किंबहुना बाजीराव हिंदुस्थानात त्या वेळी सेनानीत्वात अद्वितीयच होता आणि त्यास त्याचा समगुणी बंधु चिमाजी अप्पा याचें साहाय्य मिळाल्यामुळे रामलक्ष्मणाप्रमाणें बाजीचिमाजींची जोडी भरतखडभर गाजली व मराठ्यांच्या इतिहासात एका अत्यंत प्रभावशाली व उज्ज्वल अशा प्रकरणाची त्यांनीं भर टाकली यात शंका नाही हाच त्यांचा पराक्रम रा दिघे यांनीं निर्मळ मनाने व निर्भय चित्तानें परंतु आधार न सोडतां या प्रबधात वर्णन केला आहे रा दिघे यांची भाषा विषयानुरूप आहे ' भोपाळचा विजय हा मराठी साम्राज्याचा पहिला जाहीरनामा होय ' असे चटकदार व भरदार वाक्यप्रयोग या लहानशा प्रबंधात बरेच आहेत, त्यावरून जसा रा दिघे याचा विचार व सराव वाढेल तसा त्याचा अधिकार व प्रभावहि वाढेल असा भरवसा वाटतो

रा दिघे यांच्या मताची चर्चा करण्यास येथे अवकाश नाही, आणि या पुरस्काराचें तें प्रयोजनहि नाही तरुण पिढींत रा दिघे यांच्यासारखे पदवीधर इतिहासाभ्यासी जर असे प्रबध रचण्यासाठीं श्रमतील तर जी साधनसंपत्ति मोठ्या प्रयाससायासानें आज पन्नास वर्षे जमा करण्यात आली आहे, तिचे योग्य चीज होऊन मराठ्यांचा विस्तृत, सागोपाग व साधार इतिहास लिहिला जाण्याची वेळ जवळ येईल

ज्येष्ठ शु ७ मी. }
पुणे शके १८५५ }

दत्तो वामन पोतदार
चिटणीस भा इ स म , मडळातर्फे

प्रास्ताविक



अठराव्या शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास म्हणजे मराठ्यांचाच इतिहास होय शिवरायाने लाविलेल्या रोपठ्याचा घनदाट वृक्ष वाहून त्याच्या फाद्या चोहोंकडे फैलावल्या. स्वराज्यसंस्थापनेचा इतिहास जितका उद्बोधक तितकाच उद्बोधक मराठी साम्राज्यसंस्थापनेचा आहे मराठ्यांचा उत्तरेत प्रथम प्रवेश झाल्यापासून १७४० पर्यंत मराठी सत्तेचा विस्तार कसकसा होत गेला याची या छोट्या प्रबंधात शास्त्रीय पद्धतीने चिकित्सा केली आहे

पेशवे-दत्तरातील स्वयंप्रमाण असे पुष्कळ कागदपत्रे प्रसिद्ध झाल्यामुळे या विषयास चालना मिळणे साहजिक आहे यापूर्वी मराठी साम्राज्यसंस्थापनेच्या काळासंबंधी उल्लेख अगदी त्रोटक असल्यामुळे कोणाहि लेखकास या काळातील मराठ्यांच्या उत्तरेकडील हालचालीची अस्पष्ट रूपरेषा काढण्यापलीकडे जाता येणे शक्य नव्हते ग्रॅंट डफ, पेशवे-शकावली व इतर तुटपुर्जी सावने यांच्या साहाय्याने या विषयाचे विवेचन करण्याचा प्रयत्न रा सा रियासतकार सरदेसाई यांनी आपल्या परीने केला तेव्हा उपलब्ध असलेल्या सावनावरून रियासतकारांनी आपले काम कसोशीने बजावले असल्यामुळे नागपूरचे प्रो सिद्धप्रभूति लेखकांनी याच सामग्रीवर आपले ग्रंथ सजविले आता मात्र पेशवे-दत्तरातील निवडक पत्रसंग्रह प्रसिद्ध झाल्यामुळे या विषयाचा फेरविचार करणे अपरिहार्य आहे

पेशव्यांच्या सरकारी दप्तरखान्यातील अब्जल दर्जाची ही पत्रे असल्यामुळे आता पूर्वीप्रमाणे चाचपडण्याचे कारण नाही नि शक्यपणे या प्रातात वावरण्याचा सोय झाली आहे या सावनाच्या आधारेने विषयाची मांडणी केली असल्यामुळे या ग्रंथातील विवेचनाला एक तट्टेचा निश्चितपणा आला आहे जयपूर, जोधपूर, इंद्राबाद येथील सरकारी दप्तरखान्यातील सावने केव्हा प्रसिद्ध होतील ती होवोत, ती उपलब्ध झाल्यास मूळ वृत्तांतास पोषक अशीच म्हणजे तपशिलाचीच भर पडेल पेशवे-दत्तराच्या आधारावर केलेल्या मांडणीची उलथापालथ होईल असल्या क्रांतिकारक शोधाची कोणी अपेक्षा करू नये

अशी एक समजूत प्रचलित आहे की, मराठ्यांच्या उत्तराभिमुखी राजकारणाचा प्रणेता बाळाजी विश्वनाथ होय शाहू, बाळाजी विश्वनाथ, शंकराजी मरहट्टार यांनी परिस्थितीचे आकलन करून मराठी राज्याचा प्रसार कोणत्या वोरणांने व्हावा हे निश्चित केले व बाजीरावाने हे धोरण फक्त अमलात आणले या समजुतीला आधार एकच व तो म्हणजे असा विचित्र की, 'या काळासंबंधी व्हावा तितका पत्रव्यवहार उपलब्ध होत नाही' ही विचारसरणी व्यवहाराला व तर्कशास्त्राला खरोखर सोडून नव्हे काय ? १७०८त मराठी राज्याला लागलेले ग्रहण दूर झाले तरी महाराष्ट्राची अत्यंत दैन्यावस्था उडाली होती

पुणे-सातारा टापूत आपला अंमल जारी करणे शाहूस मोठ्या सुष्किलीची गोष्ट होऊन बसली होती अशा वेळी साम्राज्यविस्ताराची सुखस्वप्ने त्यास पडत होती हें पटत नाही दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर, उदाजी चव्हाण अशा प्रबळ बडखोराशी समेट करून शाहूचे आमन स्थिर करण्याच्या प्रयत्नात असलेला बाळाजी विश्वनाथ मोगल साम्राज्यावर आक्रमण करून मराठी राज्यविस्तार व्हावा असे धोरण ठरवितो, हें म्हणणे अवास्तव भासतें पेशवेबखरीत बाळाजी विश्वनाथाच्या कामगिरीचे जे रसभरित वर्णन केले आहे त्याचे कारण म्हणजे तो पेशवे घराण्याचा संस्थापक होता हे होय बाजीराव व नानासाहेब यांनी पेशवे घराण्याचे वैभव थोर पदवीला पोहोचविल्यामुळे साहजिकच बाळाजी विश्वनाथाच्या कार्मागरोला महत्त्व प्राप्त होतें मुलगा थोर व कर्तृत्ववान् निघाला की, त्याच्या कर्तबगारीचा अशभाक त्याचा जनक असला पाहिजे अशी काहींशी भ्रामक कल्पना या समजुतीच्या मुळाशी आहे कित्येक वेळा अशी कल्पना केल्यास ती साजरी होण्याजोगा वाप असतो म्हणून तशी वस्तुस्थिति असते किंवा 'असली पाहिजे असें नाही

पेशवेदप्तरांत काम करताना स्वतःच्या उपयोगाकरिता जी टिपणे केली तीच थोड्याशा विस्तारानें येथें मांडली आहेत शास्त्रीय ऐतिहासिक लेखनात आधाराशिवाय एक वाक्य लिहिण्याची सोय नाही ठिकठिकाणी पत्रातील उतारे दिल्याशिवाय एक पाऊल पुढे टाकता येत नाही भाषाही बदलत असल्यामुळे जुन्या भाषेतील प्रयोग सामान्य वाचकास दुर्बोध होतात पण पत्रातील उतारे देणे आवश्यक असल्यामुळे हा दुर्बोधता टाळणें अशक्यप्राय होते त्याचप्रमाणे गतकालीन पत्रव्यवहारात मन सारखे वावरत असल्यामुळे काही काही शब्दाची पकड मनावर न कळत बसते तसेंच कित्येक प्रसंगाच्या तारखा व वर्षे निश्चित करण्याकरिता गणिती पद्धतीने लिहिल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें या प्रबधात या तऱ्हेचे कित्येक दोष-म्हटले तर !-आहेत, याची मला जाणीव आहे पुढील भागात (१७४०-१७६१) ते टाळण्याची शक्य तितका खबरदारी घेतली आहे

सरतेशेवटी मला माझ्या कार्यात ज्याचे साहाय्य झाले त्याचे मन पूर्वक आभार मानून ही प्रस्तावना संपवितो रियासतकार सरदेसाई व रा कृष्णाजीपत पुरंदरे यांच्याच जवळ इतिहाससशोधनाचे पहिले धडे मी गिरविले या दोघा महाभागाचे मानावे तितके उपकार थोडेच आहेत प्रो पोतदार याचा व माझा अनेक वर्षांचा गुरुशिष्याचा सबब असून त्याच्याच प्रोत्साहनाने हा छोटा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे धाडस मी करीत आहे मजकूर तपासून व वेळेवेळी सूचना करून मला मदत केल्याबद्दल माझे खेही श्री शंकर-राव जोशी याचाहि मी आभारी आहे

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ ले—मराठ्याचा माळव्यात प्रवेश व दयाबहादूरचा पाडाव

,, २ रे—बुंदेलखंड माळव्यातून बगषची पीछेहाट

,, ३ रे—शिंदेहोळकरांच्या स्वाऱ्या

,, ४ थे—समेटाचा प्रयत्न

,, ५ वे—दिलीवर चढाई

,, ६ वे—भोपाळचे युद्ध व निजामाचा पाडाव

,, ७ वे—नादिरशाहाची स्वारा व तिचे मराठी राजकारणावर परिणाम

,, ८ वे—बाजीरावाच्या कार्याचे समालोचन

साधनग्रंथांची यादी

१ मराठी

- १-६ पेशवेदत्तरातून निवडलेले कागदपत्र-भाग १०, १३, १४, १५, १७, २२,
रा सा सरदेसाई यांनी संपादिलेले
- ७-९ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने-खंड २, ३, ६-राजवाडे
- १० ब्रह्मेदस्वामींचे चरित्र यातील पत्रे } रा ब पारसनीस
११ इतिहाससंग्रह }
- १२ कैफियत यादी वगैरे }
१३ शाहू रोजनिशी } रा ब. वाड
१४ बाळाजी बाजीराव रोजनिशी }
- १५ भारत-इतिहास-सशोधक-मंडळ त्रैमासिक °

२ हिंदी

- १६ रजपुताना का इतिहास-गौरीशंकर ओझा

३ फारसी

- १७ तारीख-इ-हिंदी रुस्तुमअली }
१८ तझकिरा-आनदराम मुखलिस } Translated by Elliot and
१९ तारीख-इ-इब्राहीमखान } Dowson

४ इंग्रजी

- २० *A Memoir of Central India*—Sir John Malcolm
२१ *Later Mughals*, Vol II—Irvine
२२ *Army of the Indian Mughals*—Irvine
२३ *Fall of the Mughal Empire*—Sir Jadunath Sarkar.

मराठ्यांच्या उत्तरेतील मोहिमा

प्रकरण पहिले
मराठ्यांचा माळव्यांत प्रवेश
व
दयावहादरचा पाडाव

(इ स १७२०-१७२९)

उत्तरतोल विजय हा बाजीरावाच्या कारकीर्दीचा अत्यंत यशस्वी भाग होय, किंदहुना या पेशव्यास ज महत्पट प्राप्त झाले, त्यांचे कारण त्याच्या उत्तराभिमुखी राजकारणात साठविले आहे असे म्हटल्यान अनिशयोक्तीचे होणार नाही दक्षिण राज्याच्याचा निर्धार बाबून १६८१च्या सुरुवातीस औरंगजेब बादशहाने अलोट सैन्यानिशी नर्मदा ओलाटली व एकामागून एक दक्षिणेतील लहानमोठी राज्ये भरतून काढण्यास सुरुवात केली विजापूर, गोवळकोंडा व कर्नाटक या राज्याचा थोडक्याच दिवसांत चक्काचूर उडाला, पण मराठे मात्र अजिंक्य ठरले बादशहाच्या सैन्याशी सन १६८१ च्या वर्षी जे युद्ध चालले त एका व्यक्तीने किंवा राजाने चालविले नसून लढानापासून थोरार्यंत सर्वांनी या समयी कसून मेहनत केली सर्वस्व गमावून बसण्याची वेळ आली असता मराठ्यांना जो निकराचा झगडा चालविला तो अनुपमेय आहे या युद्धाचा एक परिणाम म्हणजे सर्व देश एक लष्करी छावणी होऊन बसला औरंगजेब शान वाट्यावर शाहजादा दक्षिणची मोहिम अर्धवट टाकून दिल्लीच्या तत्तत्कारिता युद्धाच्या तयारीने सर्व सैन्यानिशी उत्तरेकडे निघून गेला आणि मराठी राज्यास लागलेले ग्रहण कागसाचे सुटले मराठ्यांचे पारिपत्य आपल्या हातून होत नाही, तर फूट पाडून त्यांचे सामर्थ्य कमी करावे या हेतूने शाहजी मुक्ता करण्यात आली व अपेक्षेप्रमाणे मराठ्यांत पक्ष उत्पन्न होऊन एकमेकांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढण्याचे उद्योग सुरू झाले अतस्थ कलहान खच्ची होणाऱ्या सामर्थ्याचा राष्ट्रसंवर्धनाकडे उपयोग करून घेणाऱ्या व्यक्तीची मराठी राज्याला अत्यंत जरूर होती आणि ती उणीव बाजीरावाने उत्कृष्ट रीतीने भरून काढली देशात अराजक झाले आहे, यावर रामबाण हल्ला राज्याचा विस्तार साम्राज्यात करावा या धाट्टीस कल्पनेचा उद्भव बाजीरावाच्या डोक्यात झाला, आणि कल्पकतेने शायची जोड देऊन मराठ्यांची दृष्टि त्यान उत्तराभिमुखी केली मोगल झनान्यात आयुष्यातील उत्तम काळ निघून गेल्यामुळे शाह या कामास नालायक झाला आणि कारकुनीतून वाढेल्या बाळाजीपंत नानास या मध्य कार्यव्यापारी कल्पना आली असेल असे पाहत नाही बाजीरावाने ही जी कामगिरी बजावली ती

क्रांतिकारकच समजली पाहिजे कारण तिच्याच अनुरोधाने मराठशाहीचे धोरण पुढील अर्धशतक चालले महानदीला पूर येऊन सर्व प्रदेश जलमय होऊन जातो, शेंकडो शेतांची, घरादारांची नासाडी होऊन हजारो कुटुंबे निराश्रित होतात, पण कुशल एजिनियर बांध बांधून, कालवे खणून पुराचे पाणी दूरवर खेळवून बाळवटाचे नदनवन बनवितो, तद्वतच बाजीरावाने आपसातील यादवीने क्षीण होत जाणाऱ्या सामर्थ्याला नवीन मार्ग दाखवून दिला आणि महाराष्ट्राचे वैभव वाढविले

मराठशाहीच्या हिताच्या दृष्टीने हे धोरण इष्ट होते किंवा नव्हते, स्वराज्याची निरवानिरव करून दक्षिणेकडे बाजीरावाने लक्ष पुरविणे रास्त ठरले असते वा नसते इत्यादि प्रश्न विचारार्ह आहेत, व त्याचे विवेचन योग्य स्थळी होईल. सुरुवातीन मराठ्यांचा फेलाव उत्तरेकडे कसा होत गेला, कोणत्या व्यक्तीचे पराक्रम मराठी साम्राज्य-स्थापनेला कारणीभूत झाले याचा विचार केला पाहिजे

एखादे वेळेस नदीच मूळ शोधून काढता येईल व ऋषीकट्टन त्यांचे कळमुढा कळेल, पण मराठ्यांचा मालव्यात प्रथम प्रवेश केव्हा झाला हे सांगणे अशक्यप्राय ! १६९० मध्ये मराठ्यांची टोळधाड मालव्यात एकदा उतरली असा मालकमने उल्लेख केला आहे, १६९८ त पवाराने माडु लुटले पण तेथून त्यास लवकरच परतवे लागले, यानंतर १७०५ त मराठ्यांच्या लष्कराने मालव्यात धामधम माडली या स्वाऱ्या म्हणजे औरंगजेबाला उत्तरेकडून पायबंद देण्याकरिता केलेल्या, त्यांना तात्कालिक महत्वापेक्षा जास्त महत्त्व देता येत नाही औरंगजेबासारखा कजाग शत्रु छातीवर पाय देऊन उभा असता साम्राज्यविस्ताराचा विचार मराठ्यांना सुचला हे विचारशक्तीला पटत नाही औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मात्र ही परिस्थिती पालटली १७०७ नंतर दिल्ली येथील झालेल्या घडामोडी ज्यांनी पाहिल्या त्यांना मोगल साम्राज्याची मजबुती आतून पोखरलेल्या जुनाट वृक्षापेक्षा जास्त नाही, हे दृष्टेस्पत्तीस आले १७०७ नंतर शाहाजादामध्ये झालेली युद्धे, शीख, बुंदेले यांची बटे, स्वतंत्र होऊ पाहणाऱ्या सुभेदारांच्या मसलती, बादशहाशी फटकून वागण्याची रजपुतांची प्रवृत्ति या सर्व चिन्हावरून मोगल राजवटीचे दिवस संपुष्टात आले आहेत, हे सांगण्यास भविष्यवाद्याची जरूर नव्हती सामान्य माणसालासुद्धा हा प्रवाह कोडे चालला आहे याची अटकळ आली, तर राजकारणाचे डावपेच खेळणारे मुत्सद्दी यांनी या परिस्थितीचे अवग्रहण करून आपल्याला त्याचा फायदा कसा करून घेता येईल याची मनाशी गांठ बांधली तर नवल नाही इंग्रज येथे व्यापाराकरिता आले, मुलूख सपादण्याची मनीषा एतद्देशीय राज्यकर्त्यांच्या दौर्बल्यामुळे उद्भवली हाच न्याय सर्वत्र लागू पडतो बलिष्ठानी दुबळ्यांचे जीवन शोषून पुष्ट व्हावे, या सृष्टिक्रमातील न्यायाला राजनीतिशास्त्र अपवाद नाही सागण्याचे तात्पर्य म्हणजे, दिल्लीतील भानगडीत हात घुसवून मोगल साम्राज्याचे लच्के तोंडण्याची वेळ आली आहे, याची

कल्याण मराठ्यांना औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतरच आली त्याच्या सुदैवाने त्यांना या वेळी चांगलाच हात दिला शंकराजी रतनार सचीव काशीबापास गेला असता सन्याशाच्या निष्क्रिय जीविताचा कटाळा येऊन हा राजकारणपटू सय्यदाकडे गेला आणि हुसेनअल्ली दक्षिणेत असता, बांदशहावर छाप ठेवण्याकरिता मराठ्यांची मदत घ्यावी असे त्यान सय्यदास सुचविले त्याचे म्हणणे जाण्य होऊन १७१८ त मराठ्यांन अनुकूल असा तत् घडून आला या तहात जरी गुजराथ-माळव्याचा उल्लेख नाही तरी शाहूच्या दरबारातून जो तहाच्या वाटावाटीचा मसुदा^१ तयार करण्यात आला त्यात गुजराथ-माळवा सावेळ तितका साधावा, अग स्पष्ट कलम आहे हा मुद्दा हुसेनअल्लीने कबूल केला नाही, पण या वेळेपासून मराठ्यांचे लक्ष माळव्याकडे वेधले गेले हुसेनअल्लीबरोबर सराठे सैन्य दिल्लीस गेले व सनदा घेऊन आले जाणा येता मराठे अगदी जिस्तीने वागले हे त्याच्या पर्यचरित्रावरून खरे वाटत नाही कारण १७१९त माळव्यात मराठ्यांनी चालविलेल्या दादगाईप्रहल बांदशहाकडे तक्रारी झाल्या^२

वाळाजी विजनाथाने स्वराज्याच्या सनदा व दक्षिणच्या सहा सन्याऱ्या चौवसरदेशमुखीची फार्मिने मिळविली पण १७२० च्या सुरुवातीस वाळाजी पेशवा दिवंगत झाल्यामुळे या सनदाची अंमलबजावणी बाजीरावावर पडली रुढ पेशव्याकडे खानदेश, बागलाण, वगडा इकडील मुलुखाची वसुली सोपविण्यात आली बाजीरावाच्या सुरुवातीच्या हालचाली खानदेश, बीनागट, वजापूर, गाडापूर या भागात का झाल्या याची उपपत्ति बरील कारणांमुळे सहज जावता येते या दोन वर्षांत पेशव्याने प्रथमच आपल्या कक्षेतील मुलुखातून चौथे वसूल केले खानदेश, नेमाट, माळवा हे प्रांत पुरुमेकास जोडून आहेत निकट सात्रि प राजकारणात बेरालाच जास्त कारणीभूत होते खानदेश नेमाटातून पेशव्याचे सैन्य फिरताना त्यातील कित्येक टोळ्यांनी माळव्यात शिरून लूटपाट करावी हा सर्रास क्रम या दोन वर्षांत सुरू झाला माळव्यात प्रथमारी प्रवेश करण्याचे श्रेय पवारबंदूस दिले पाहिजे शाहु आपणास मोगलांचा अकित समजत असल्यामुळे त्याच्याकडून माळव्यावर चढाई करण्यास अनुमति मिळणे शक्य नव्हत, तेव्हा आपण नामानिराळे राहून प्रतिवर्ष आपल्या सैन्याच्या लहानमोठ्या तुकड्या माळव्यात पाठविण्यास बाजीरावाने आरंभ केला या प्रसंगास उद्देशून बाजीरावाने पवारास आज्ञापत्र काढिले की “प्रात गुजराथ व प्रात माळवा निसे मोकसा हुजरून आम्हाकडे आहे त्यापैकी निसे तुम्हास मोकसा सरजाम करून दिल्या आहे आमची इमारत सर्व तुम्हावर^३ आहे ” (३-१२-१७२२).

१ चिटणीस बप्तर

२ Irvine

३ अप्रकाशित धारच्या लेले यच्चप

१७२२ च्या नोव्हेंबरात पेशव्याने सातारा सोडले आणि प्रात पुणे गगथडोतून तो बऱ्हाणपुरावर आला

ता १ फेब्रुवारी १७२३ रोजी हाडियाजवळ नर्मदा ओलांडून पेशवा नेमाडात शिरला या वेळी पेशव्याशी बाडे गायकवाड याचे सहकार्य आहे, याचा दाखला बाडे याच्या पत्रात मिळतो * कठाजी पेशव्यास लिहितो (जानेवारी १७२३), “ आपली आज्ञापत्रे आली की नर्मदातीरो गागली घरमपूरचे रोमे भेटीस येणे त्याजवरून यावयास विलंब नाही आम्हास सनिध आहे पवार गायकवाड मोहनापलीकडे येका मजली-वर आहेत ” याच वेळेला दिल्लीचा वजीर निजामन्मुलुक गुजराथचा सुभेदार हैदर कुलीखान यास नतीजा देण्याकरिता दिल्लीहून निघाला त्यासबधी बाडे लिहितो, “ उजणीतून कामीद आला नवाब निजामनमुलुक उजणीपलीकडे दो मजलीवरी आहे मागून नवाब हैदरीकुलीखान याची फौज येत आहे , रोहिल्याची फौज जवळी बंदनुरावर आहे ” ४ या रोहिल्याची म्हणजे भोपाळच्या थार महमदची बाजीरावाशी सुश्रावत होऊन पेशव्यास तत्ती नजर करण्यात आला त्याचप्रमाणे बाजीरावाची निजामाशी १३-२ १७२३ ला बदकशा प्रात आबवा येथे मुलाजमत झाली २३ फेब्रुवारीपर्यंत बाजीराव माळव्यात फिरत होता त्याच्या मोगल सुभेदाराशी भेटी झाल्या ते निश्चित यावरून पेशव्याने माळव्यातून थोडाफार चौथ वम्फ केला अने अनुमान काढायश्याम काय हरकत आहे ? नाहीतर या महिन्यात जमापोता सदराव्याली जमा झालेल्या रकमाची सगति कशी लावावयाची ? बाजीराव माळव्यातून उतरून तावटतोब दक्षिणेकडे फिरला नाही त्यान आपला मोर्चा नेमाडालगतच्या हाडिया प्राताकडे फिरविला रूढ पेशव्याने आपल्या हस्तकानी चालविलेल्या प्रयत्नांचे पुढारीपण आपल्याकडे घेऊन आपल्या लोकांचा उत्साह दिगुणित केला

अशा रीतीने १७२२-२३ पासून माळव्याच्या चौथाईची मागणी सुरू झाली १७२४ च्या जानेवारीत बाजीराव सातार्याहून महाराजाचा निरोप घेऊन निघाला माधी पाँणिमेली तो जेजुरीस पोहोचला तसाच खानदेशात जाऊन त्याने लावकानी ५ ठाणे कावीज केले लावकानीवरून नेमाडात व नेमाडातून अकबरपुराजवळ नर्मदा उतरून तो माळव्यात शिरला या वर्षी माळव्यात त्याचा मुक़्कम दहावारा दिवरापेक्षा जास्त नव्हता माळव्याकडे वळण्याचा प्रथम त्याचा विचारच नव्हता पण दिल्लीचा वजीर निजामन्मुलुक वजिरी सोडून दक्षिणचा सुभा हाताव्याली चालण्याकरिता दक्षिणेकडे चालला होता समर्थ्यांचे साहाय्य कोणास नको

असते ? मराठे आपणास मिळाले तर आपले उद्दिष्ट सुलभतेने साधता येईल म्हणून निजामाने पेशव्यास भेटीस बोलाविले निजामपेशव्याची भेट नालछा येथे १८ मे १७२४ला झाली ^६ या भेटीत निजामाने १७१९च्या वादशाही सन्धेप्रमाणे दक्षिणच्या चौथ सरदेशमुखीचे एक कत्रल करून शिवाय मराठे जागरण संपूर्ण आले तर माळव्याची चौथाई व त्याच्या सैन्याचा सर्व देण्याचे मान्य केले अगावे याचा मोबदल म्हणून पेशव्याने निजामास मुबारीजखानाविरुद्ध मदत करण्याचे कत्रल केले पुढील चार महिने नगर, औरंगाबाद या भागात पेशव्याने गुमाकूळ माजविला, आणि फतेखड्याच्या युद्धात निजामाला साहाय्य करून मुबारीजखानाचा पाडाव केला मराठ्यांच्या जागणीस वादशहाची मान्यता मिळण्याकरिता आणखी १०-१२ वर्षे जावयाची होती या कालात पेशव्याचे सामर्थ्य खुलेन्दुप्रमाणे वाढतच गेले १७२५ नोव्हेंबर ते १७२६ मे व १७२६ नोव्हेंबर ते १७२७ एप्रिल ही दोन वर्षे कर्नाटकच्या स्वारीत निघून गेली १७२७ त चट्रसेन जाधव व कंठहारचा सभार्ज यास हाती घेऊन निजामाने उघावणी केली आणि कार्ग काळ तरी शाहूच्या राज्याचे अस्तित्व सशक्यसरू केले या सर्व स्वतंत्राचे निराकरण बाजीरावाने जे सात सामर्थ्याने केले स्वतः बाजीराव जरी या वर्षात उत्तरेकडे फिरकला नाही, तरी त्याने गुजरातमाळव्याकडे अगदीच दुर्लक्ष केले असे नाही १७२४च्या डिसेंबरात बाजीरावाने सैन्य अवाजीपत पुरंदरे^७ याच्या नेतृत्वाखाली उत्तरदिग्विजयास निघाले अवाजीपता बरोबर बाजी भिवराव रेठरेकर व राणोजी शिंदे यांची नावे आढळतात अवाजीपताचो स्वारी या वेळी खानदेशबऱ्हाणपरच्या मार्गे माळव्यात न शिरता गुजराथेतून शिरली यापुढील माळव्यातील स्वान्या गुजराथच्या मार्गे जात्या आहेत, यामुळे त्याचे कारणमीमाया लावणे जरूर होते एक तर खानदेशबऱ्हाणपूर हा मार्ग निजामच्या मुलबाजबळन किंबहुना त्याच्या मुलखातून गेलेला मुकतच निजाम व पेशवे स्नेह झालेले व वादशाह्याच्या अधिकाऱ्याला हत्येचे अशी शाहूची इच्छा यामुळे हा मार्ग सोडून मराठे सैन्य या वेळी गुजराथेत शिरले गुजराथेत तबीन सुभेदार सरबुलदखान याचा प्रतिनिधिवे हमीदखान याची चागलीच जुपली होती व दोन्ही पक्ष मराठ्यास आपणाकडे ओढण्याचा प्रयत्न करित होते मराठ्यांच्या साहाय्याने हमीदखानास आपल्या प्रतिपक्षाला चोपून काढले पण सरबुलदखान १७२५ डिसेंबरात मोठ्या नोफरान्यानिशी अहमदाबादेस दाखल झाला आणि मराठ्यांनी काढते पाऊल घेतले अवाजीपत माळव्याकडे वळला आणि चौथाईसरदेशमुखी वसल केली चौथसरदेशमुखी प्रतिवणी मराठ्यास देण्याचे सुभेदाराने अभिवचन दिल्यावरून माळव्यात ठिकठिकाणी^८ मराठे अधिकारी नेमण्यात आले

वावटळ उठली म्हणजे सर्व प्रदेश उध्वस्त होऊन जातो, पुढे तिच्या अस्तित्वाची खणसुद्धा राहान नाही तद्वत् मराठे सैन्य पावसाळ्यानंतर मोहिमेस बाहेर पडे ७-८ महिने दूरच्या प्रदेशावर पोट भरून मृगाच्या सुरुवातीस देशी परत येईं बादशहा खेण व रोगट त्याला दूरच्या प्रांताचा बदोबस्त ठेवण्याची कुवत नव्हती, आणि बादशहाच्या कारभार्यात दुफळी माजलेली स्वतःचा जास्तीत जास्त स्वार्थ कसा साधता येईल इकडे प्रत्येकाची दृष्टि माळव्यात मराठ्यांनी पुढाई चालविली तिचा प्रतिकार करण्याकरिता सुभेदाराने दिल्लीदरबाराकडे माहाय्याची याचना करून दाताच्या कण्या केल्या पण दिल्लीकडून मदत येण्याचे चिन्ह दिसेना, तेव्हा मराठ्यांशी नमते वेऊन त्यांना थोटेफार देऊन वाटेस लावल्याशिवाय दुसरा मार्गच उरला नाही मराठी सैन्याची वावटळ येऊन थटकली म्हणजे होता होईल तितकी टाळाटाळ करावी, करता येईल तितका प्रतिकार करावा, आणि शेवटी चौथसरदेशमुखी म्हणून काहीतरी त्याच्या अंगावर फेकावे हा क्रम सुरू झाला

१७२५ पर्यंतच्या स्वाभ्यासबधी माहिती मिळते ती जमाखर्चावरून ती जरी निश्चित स्वरूपाची आहे तरी अगदी त्रोटक आहे पण १७०५ नोव्हेंबरात सुरू झालेल्या स्वारीसंदर्भात मात्र त्रुतान उल्लेख आढळतो माळव्याचा सुभा राजा गिरवरवहादर चौथ्याईसरदेशमुखीचा असल वाल देईना त्यावरून शाहीने आज्ञापत्र रवाना केले की, “राजश्री केसो महादेव दि॥ रा॥ पतप्रधान यासी पत्र जे तुम्ही विनतोपत्र पाठविले प्रविष्ट जाले रा॥ प्रधानपती आपणास माळवेयांत पाठविले, परंतु गिरवरवहादर सरदेशमुखी-चौथ्याईचा असल चालो देत नाहीत येविशी त्यांनी स्वामीस लिहिल आहे असल चालो देण म्हणून त्यास लिहिले आहे याउपर असल चालवतील ” १७२५ च्या नोव्हेंबरात जी चवारी निघाली तिच्यासबधी कृष्णाजी हरि गिम्बूट लिहिता, “स्वामीचे आज्ञापत्र आले त्याजवरून केसो महादेव याम वराटाती सामील झालो केसो महादेव व ज्यबक गगाधर व जनाजी भोसले याच्या भेटी झाल्या केसो महादेव याचा अत्याग्रह देखोन रघूजी भोसले याच्या नावे सिकारोखा केला, त्याची नष्टाई देखोन राजश्री ज्यबक गगाधर जनाजी भोसले आम्ही येकर होवोन राजश्री अबाजापताकडे सामील व्हावयाम चाललो तो आम्हा-वर केसो महादेव, रघूजी भोसले चालोन आले आम्हासी युद्धप्रसंग आरभिला आम्ही माडोंगट्या घाट चढून वर आलो सवेच हेहि आले इदुरात फितूर केला दयावहादरास सामील झाले दयावहादर आमचेवर आला निभाव न होय यास्तव त्याजकडे भला माणूस पाठवून सख्य संपादन आठ रोज सोबत येसे केले, त्यास राजश्री अब्राजीपत तात्यांचे वर्तमान आले की मदसोरावर आले दयावहादरापासोन फुटोन लष्करास सामील व्हावे हा विचार करून निघालो त्यास त्यांनी बहादुराची बर्हीर लुटली व तात्याकडे न जाता बुदीकोट्याच्या रोखे गेले आम्हास कोडे रुपया

मिळाला नाही” हे पत्र इतक्या विस्ताराने उद्धृत करण्याचे कारण की, मराठ्यांच्या माळव्यातील हालचालीचा सविस्तर उल्लेख प्रथमच या पत्रात मिळतो.

पुढील साली पेशवा स्वतः कर्नाटकच्या स्वारीस गेल्यामुळे त्याने माळव्यातील चौथाई व सरदेशमुखीचा सर्व येव्हितयार उदाजी पवारास दिला पवाराबरोबर पेशव्याच्या वतीने बाजी भीमराव रेठेकर हजर राहून “देणे वारून बाकी ऐवज राहिल त्यापकी एक तक्षीम तुम्हास सरदारीस वेणे, दोन तक्षिमा आमचे सरदारीस द्यावेत”^१ असा करार पेशवेपवारांमध्ये ठरला ‘उदाजी पवार याची नेमणूक माळव्यातील चौथ व सरदेशमुखीचे अधिकारावर केली आहे, त्यास सर्व तऱ्हेची मदत आपणाकडून देण्यात यावी’^{१०} या मजकुराची पत्रे सुभेदार गिरधर बाहादुर, महमद उमरखान इत्यादिकांना पाठविण्यात आली पत्रातील मजकुरावरून व अधिकारयुक्त वापरलेल्या भाषेच्या झोकावरून पेशव्याच्या चौथसरदेशमुखीच्या मागणीस सुभेदाराकडून नाखुशीने का होईना कबुली मिळत चालली होती हे स्पष्ट दिसते मराठ्यांनी जोराचा उठाव केल्याबरोबर सुभेदाराचा उरलासुरला विरोध नाहीसा होईल अशी परिस्थिति निर्माण झाली

१७२२ चे बाजीरावांचे उदाजी पवारास आज्ञापत्र, १७२३ फेब्रुवारीतील बाजीरावांचा माळव्यात प्रवेश व हालचाली, १७२४ मधील नालछा येथील निजामाची भेट, १७२४ नोव्हेंबर ते १७२५ एप्रिल व १७२६ जानेवारी ते १७२६ मे अशा चौपतांचे गुजरातमाळव्यात आगमन, १७२६ तील केंसो महादेव, कृष्णाजी हरि यांचे माळव्यात उद्योग, १७२७ तील पवाराशी झालेला तह या सर्व गोष्टी म्हणजे, माळवा मराठो राज्यात समाविष्ट करण्याकरिता आरंभिलेली पूर्वतयारी हे स्पष्ट निदर्शनास येते माळव्यालागत असलेले बादशाही सुभे राजपुताना व गुजरात गुजराथेत मराठ्यांनी घुमाकूळ माडून सरखुलदखानास हारीस आणून त्याच्याकडून चौथसरदेशमुखीची कबुली मिळविली रजपूत राजे बादशहाबद्दल उदासीनच नव्हे तर सवाई जयसिंगाच्या मध्यस्थीने मराठ्यांशी सर्व रीतीने अनुकूल अशा नामी परिस्थितीत माळवा मराठ्यांच्या हाती इतक्या लवकर लागला यांचे आश्चर्य वाटत नाही

चिमाजीअप्पाची १७२८ तील माळव्याची स्वारी म्हणजे १७१९ त सुरू झालेल्या राजकारणाचा शेवटचा दुवा होय माळवा साधेल तितका साधावा हेच पेशव्याचे उद्दिष्ट असते तर पेशव्याने इतक्या लवकर उठाव केला नसता पण पेशव्याची दृष्टि माळव्यापलीकडे आग्रा-दिल्ली या मुलखावर होती आणि या वेळी पेशव्यास माळवागुजराथेत एक बडा प्रतिस्पर्धि निर्माण झाला होता शाहुराजाने स्वराज्याची व्यवस्था लावून कर्नाटक फत्तेसिंग भोसले व प्रतिनिधि, कोकणपट्टी

कान्होजी आग्ने, गगयडी सरलण्कर, खानदेश, बागलाण व प्रात गुजराथ व प्रात माळवा निमा पेशवा व निमा सेनापति, याप्रमाणे विस्तृत कार्यक्षेत्रे प्रत्येकास सोंपवून दिली स्वतः महाराजांनी आपल्याकडे राष्ट्रांचे पुढारीपण घेऊन कारभार चालविला असता तर ही व्यवस्था फलदायक होऊन एकदोन शतके तरी मराठी सत्तेस साम्राज्याचे वैभव भोगता आले असते, पण शाहुमहाराजांच्या प्रकृतीस राज्यकारभाराचे बालकडू नसल्यामुळे मध्यवर्ती सत्ता हळूहळू दिली होऊन कारभारीमंडळात चुरस उत्पन्न झाली या वेळी या चुरसीने जरी भडका घेतला नव्हता, तरी ती गुमसत होती आणि याचे प्रत्यंतर म्हणजे पेशवे व सेनापति यांची एकमेकांविरुद्ध गुजराथमाळव्यात चाललेली कारस्थाने गुजराथेत पेशव्यांचा प्रवेश झालेला पाहून सेनापतीने पेशव्यास शह देण्याकरिता माळव्यात फौज पाठविली (१७२८) पेशवा निजामाशी लढण्यात गुंतला असता सेनापतीच्या सैन्याने माळव्यात शिरून टोंगरपूर, रतलाम, बामवाटा या प्रांतात धामधूम करून पाच लाख खटणी वसूल केली “ माडवगट तलाठी वाटेने जाता अगदी लुटली ”^{११} यापुढे माळव्यात गुजधी स्वाऱ्या न करता रंगटून अमल चालवावयाचा असेल तर स्वतः माळवा ताब्यात घेऊन कारभार चालविला पाहिजे, सेनापतीचे साहाय्य मिळाल्यास माळव्याच्या सुभेदाराच्या प्रतिकारास तोंड देणे जड जाईल, हे ओळखून बाजीरावाने मोठ्या प्रमाणात स्वारी करावयाचे ठरविले निजामन्सुलुकाचा पाडाव करून त्याला काही काळ तरी जाग्यावर बसविण्यात आले निजामावर सपादन केलेल्या जयामुळे दरबारातील विरोधकाचा जोर कमी झाला या अनुकूल परिस्थितीचा फायदा पेशव्याने पूर्णपणे घेतला स्वतः बाजीराव या वेळी मुमारे ३० वर्षांचा होता व चिमाजी त्याच्यापेक्षा पाचसात वर्षांनी लहान असावा वयाने चिमाजी जरी लहान होता तरी त्याचा कामाचा उरक व शहाणपणाचे धोरण याचा बाजीरावास गेल्या चारपाच वर्षांच्या कारभारात चांगलाच अनुभव आल्याकारणाने त्याने भावाची या कामगिरीवर निवड केली आणि या त्याच्या निवडीचे चिमाजीने योग्य चीज करून दाखविले चिमाजीच्या बरोबर बाजीरावाने आपल्या खाद्यास खादा लावून अनेक लढायात लढलेले बाजी भावराव रेठेकर, राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, गणपतराव मेहेठळे ही विश्वासाची माणसे दिली^{१२} चितळकर, नणदीकर, घोरपडे, शिंदे, डमढेरे, पवार, निकम इत्यादि निवडक शिलेदार आपल्या पथकानिशी चिमाजीस दसरा झाल्याबरोबर येऊन मिळाले आणि या सैन्याने ता २४-१०-१७२८ ला कूच केले चिमाजीअप्पाच्या मदतीस उदाजी पवार असल्याने बाजीरावास जयाची खात्रीच होती या वेळचा पत्रव्यवहार पाहिला म्हणजे राष्ट्राच्या रोमरोमात विजय कसा स्फुरत असे हे स्पष्ट

दिसते एका पत्रात चुकूनसुडां नैराश्याची काळी उटा चमकत नाही स्वतः बाजीराव सुमारे २५ हजार स्वारानिशी गगथडात सरलष्कराचा अमल बसवून देण्यासाठी निघाला व चिमाजीने तितक्याच तोलदार सैन्यानिशी हिंदुस्थानकडे मोर्चा वळविला बाजीराव चिमाजीस लिहितो - “ राजश्री स्वार्माची भेट नात्यापुत्याजवळ झाली, श्रीमहादेवाचे दर्शन जाहलियावर कृच करून नीरार्तराम राजश्री आले आम्ही छ ५ जावली राजश्रीची आज्ञा घेऊन कडेवळीत प्राप्त आलो सरलष्कर समागमे आहेत गगातीर प्रांते बीडपाथरीकडे जात आहो राजश्री सरलष्कराच्या सरजामात त्याचा अमल बसवून द्यावयाचा आहे तो बसवून पुढे पोंट भरावयास जिकडे जणें तिकडे जाऊ तुम्ही गेलियातागायत वर्तमान नाही तरी वर्तमान वरचेवर पदरवडियात अगर महिन्याचे सहिना लिहून पाठविण ” १३ गगथटीतले कार्य उरकून बाजीराव वऱ्हाडात शिरतो इतक्यात भावाने संपादिलेल्या विजयाची वार्ता येऊन थंडकली “ तुम्ही गेल्यादारम्य पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही सांप्रत आजीच वर्तमान आले की तुमचे व गिरिधरबहादर याचे युध्द जाहाले गिरिधरबहादर याजकडील कित्येक सरदार व लोक मारून खासा दस्त जाहला म्हणून वर्तमान आले आहे येसियासी ये गोष्टीचे तत्त्वता वर्तमान काय आहे ने सविस्तर लिहून पाठविणे ” १४

चिमाजीने जे तत्त्वत वर्तमान कळविले त्यात मुरुवातीचे तपशील नसल्यामुळे ते रोजगोर्जोवरून घेणे जरूर आहे कार्तिक महिन्यात सैन्याची जमवाजमव करून चिमाजी संपाद्व्याने निघाला त्याच्या स्वभावाला डिलॉर्ट टाकून वऱ्हाती चिमाजीचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याचा कामाचा उरक व तडफ सैन्य जुळवून वेगाने कृच करून शत्रूवर कोसळून पडले म्हणजे प्रतिपक्षांचे पेकाट मोडत्याप्रमाणे होते, हे तत्त्व एकट्या नेपोलियनला अवगत होते जसे नाही कार्तिक वद्य चतुर्थीस चिमाजीचा मुक्काम चादवडला झाला नाशिकचे डोंगर चढून निबार्दत पुढे नदुरवार मागे टाकून अवघ्या बारा दिवसात तो सातपुऱ्यातील करवठवारीच्या तोंडाशी पोहोचला मार्गशीर्ष प्रतिपदेला नर्मदेवर चिमाजीचा मुक्काम पडला रेवातीरी पूजाअर्चा करून मार्गशीर्ष अष्टमीस नालशास पोहोचला दोन दिवसांनी मार्गशीर्ष शुभा १०, २० ११-१७२८ गेजी* आसझर येथे माळव्याचा मुभा दयाबहादर याशी गाठ घालून याचा फत्ता उडविला चिमाजीने आपल्या भावास ताबडतोब कळविले की, “ दयाबहादर वऱ्हाते करून युद्धास आला, त्याचे आपले युद्ध बहुत जाहले, निदान त्यास सेनासह-वर्तमान बुडऊन येश प्राप्त जाहाले बाहादर याचे युधी राजश्री पवार व हुजुरच्या

पथकानीं कस्त मेहनत बहुत केली ”^{१५} पिलाजी जाधवाच्या पत्रात चिमाजी लिहितो, “ दयाबहादुर आमझन्याचा घाट बंद करून आमझरियावर राहिला होता. तो घाट टाकून माडवगडचे घाट चढून गेलियावर तो चालोन आला याजकरितां जरूर जाणोन युध करणे लागले खासा वगैरे सरदार पडले, लष्कर लुटले अठरा हत्ती पाठाव आले ”^{१६} दावलजी सोमवशीस लिहिलेल्या पत्रात एकदोन तपशील जास्त मिळतात “ दयाबहादुर वझमियाने चालोन आला त्याचे व आपले फौजेचे दोन प्रहर युध जाहाले दयाबहादुर ठार पडले व वरकड मातबर येकदोघे सरदार याजकडील पडले हत्ती, निशाणे नगारे व घोटी पाठाव करून लुटून फत्ता केला धण्याचे व वटिऱ्याचे पुण्ये फत्ते जाहाली ”^{१७}

चिमाजीचा प्रतिस्पर्धी दयाबहादुर सामान्य वीर नव्हता मोगल राजवटीत मोठाव्या लढाया मारत्यामुळे बाह्यदहाच्या प्रमुख उमरावात हे कुटुंब गणले जाई गिरिधरबहादुर व दयाबहादुर हे चुलतभाऊ गिरिधरचा बाप अलाहाबादचा सुभा असता त्याचे व सय्यद बंधूचे वाकटे आल्यामुळे अलाहाबादवर बादशाही सैन्याची रवानगी झाली गिरिधरबहादुरचा बाप एकाएकी वारला पण त्याचा मुलगा गिरिधर व पुण्या दयाबहादुर याने वर्षभर टक्कर देऊन बादशाही सैन्याला नामोहरम केले मराठ्यांना धोपवून धरण्याकरिता नशाच कणखर वृत्तीच्या माणसाची आवश्यकता जाणून माळव्याच्या सुभ्यावर गिरिधरची नेमणूक १७२५ त करण्यात आली माळव्याच्या दक्षिण भागातून विजयतातपुड्याच्या रागा गेलेल्या सूर्यकिरणानीं प्रवेश केला नाही अशा दाट अरण्याच्या सादीकोपऱ्यात राहून वेळ सापडली म्हणजे जाणारे येणारे काफले, बादशाहाचा खजिना, लहानसहान सेनिकांच्या टोळ्या याजवर झटपट घालून त्यांना लुटण्यास पातशाहीच्या चढत्या वैभवाच्या काळात ज्यांनी मागे-पुढे पाहिले नाही अशा भिल्ल लोकांचे हे वसतिस्थान आणि आता तर ते मराठ्यांचे दोस्त बनलेले बादशाहाकडून मदतीची अपेक्षा करणे फोल होते इतकेच नव्हे, तर बाजीरावाने माळव्यात धामधूम माडली तर बादशाहास त्या प्रांताची चौथसरदेशमुखी मराठ्यांस देण्याचे आम्ही सांगू असे दिल्लीचे उमराव बाजीरावास लिहीत होते ^{१८} सरास गिरिधरने स्वीकारलेली कामगिरी कष्टाची व जिक्कीची होती

१७२८ च्या सुरुवातीस उदाजी पवार व चिमणाजी दामोदर याच्याशी झालेल्या एका लहानशा चकमकीत गिरिधरबहादुर मारला गेला असावा कारण यापुढील पन्नाचवहारात गिरिधरबहादुराचे नाव येत नाही चिमाजीने सुकाबला केला तो दयाबहादुराशी भाग १३तील बाजीरावाची दोन पत्रे सोडली तर गिरिधरबहादुरचा

41

नामनिदेश नाही व खुद्द चिमाजीने त्याचा उल्लेख केलेला नाही दयाबहादरच्या एवजी गिरिधरवहादर असा उल्लेख बाजीरावाने गैरसमजुतीने केला असावा भावाच्या मृत्यूचा सूड उगवावा व मराठ्याचा ससेमिरा कायमचा नाहीसा करावा या उद्देशाने दयाबहादर १७२८ च्या नोव्हेंबरात युद्धाच्या तयारीने सर्व घाट बंद करून आमझरे येथे राहिला आमझऱ्याच्या घाटात मराठी फौजेस कोडून निकाल लावावा या बेताने आपल्या प्रचंड तोफखान्याची माडणी करून दयाबहादर वाट पाहात राहिला पण मराठे दुय्येले नव्हते दयाबहादरच्या आमझरे येथील जय्यत तयारीची बातऱ्ही फळताच त्यांनी माळवगडाच्या घाटाचा मार्ग धरला दयाबहादरच्या तोफखान्यास गप्प बसवील इतका तोफखाना त्याच्याजवळ नव्हता बहादरचा तोफखाना निरुपयोगी ठरला तरच मराठ्यांना जयाची आशा होती चपळाईच्या दौडीत त्यांचे कसब माडविलेले होते माळवगडाच्या^{१९} वाटे मराठे वर चढले तेव्हा दयाबहादरचे युद्धाचे बेत ढासळले मराठ्यांम लढाई देण्याकरिता त्यांना तोंड फिरविले, पण तोफाची हालचाल इतक्या तातडीने करता येईना चिमाजीने लढाईचा हुकूम दिला दोन प्रहर झुज कटाक्यांचे झाले मराठी शिलेदारानी चालून वेऊन सीमेपरता मार दिल्या जगदेवराव^{२०} पवार मारामार करीत दयाबहादरच्या हत्तीपर्यंत पोहोचला व वर चढून त्याने खाशाचे डोंके कापले त्यामा दयाबहादर व त्याचे दोन पराक्रमी सरदार गुलाबिराम व आनंदराम धारातीर्थी पतन पावले खासा सरदार मारला गेल्यावर सैन्याने पळ काढला मराठ्यास अगणित लूट सापटली पाडाव झालेले अठरा^{२१} हत्ती चिमाजीने परत आल्यावर शाहूस नजर केले

चिमाजीवर सोंपविलेली ही पहिली मोठी स्वारी त्याने संपादिलेल्या अपूर्व विजयाबद्दल त्याचे सवानी कौतुक केले मल्हारदादाजी लिहितो, “ प्रथम स्वामी स्वामी गेले वडिलांचे आशीर्वाद व महाराज स्वामीचे प्रताप थोर येश पदरी पडले कीर्तिघोष दिगती झाला ” दावलजी सोमवशी सरलंकर यास “ सतोशाच्या कोटी ” जाल्या पिलाजी जाधवाने “ श्रीन थोर येश दिव्ह ” म्हणून समाधान व्यक्त केले वृद्ध मुत्सद्दी चिमणाजी डामोदर याने सतोष प्रगट केला बाजीरावाने भावाची पाठ थोपटली, “ श्री सदैव याच प्रकारे तुम्हास यशस्वी करो समस्ताची समाधाने करून पुढेहि स्वामीकार्य करून कीर्त संपादे ते केले पाहिजे चिन्तात अहता न जाणे लोक बहुत विचारे राखणे येकाचेच विचारे न राखणे ”

आमझऱ्याच्या युद्धात उदाजी पवार, राणोजी शिंदे व होळकर यांनी अप्रतिम शौर्य व धाडस दाखविले चिमाजीने बाजीरावास कळविले होतेच की, “ युधी उदाजी पवार याणी कस्त मेहनत केली ” बाजीरावाने पवाराचा पत्रात मोठा

गौरवपर उल्लेख केला “ पहिल्यापासून येसीच असाधारण कम करून येश संपादित आले, पुढेहि सर्वविसी भरवसा त्याचाच आहे होळकराच व उद्वास रजाबद राखणे ”^{२२} होळकराच्या कामगिरीबद्दल त्यास स्वारीतच हनी देउन गौरव करण्यात आला १७२४ पर्यंत वारगीर असलेल्या रागाजी शिंद्यास पुण्यास परत आल्यावर सरदारी प्राप्त झाली

सैन्यास विभ्रान्ति देण्याकरता आमजन्यावर चिमाजीना दोन दिवस दुकाम झाला त्रयोदशीस निघून कूच दरकूच मागशीर्ष या ० (१३ १२ १७२८)^{२३} म मराठे सैन्य उज्जननजीक पोहोचले दयावहादूरच्या पुण्या भवानीराम यान मोठ्या तातडीने सैन्याची जमवाजमव केली व उज्जन या भोवताली कामगलाऊ नटवडी घालून मराठ्यांना तोंड देण्याची तयारी चालविली बादशाहानर्हि भवानीरामास सात्वनपर पत्र लिहून मराठ्यांशी युद्ध चाल देण्यास प्रोत्साहन दिले व मध्यद नज्मुद्दीन अलीखान, कोट्याचा महाराणा तुर्जनसाह व सहस्रदउभरखान यास भवानीरामाच्या साहाय्यास जाण्याचे हुकूम सोडले

२० डिसेंबरला^{२४} उज्जनच्या वेढ्यास सुरुवात झाली दोन्ही सैन्यांच्या वारवार चकमकी होऊ लागल्या आधीच पेशाच्या द्वाऱ्याने भवानीराम हेराण घालेला आणि त्यात नवीन उभारलेल्या सैन्याने पेशाची मागणी केली भवानीरामाच्या सैन्यातील बडालीची बातमी मराठ्यांकडे पोहोचल्यामुळे वेडा निकराने चाल राहिला २३ जानेवारीस मोक्षमोक्ष करण्याच्या हेतूने भवानीरामाने एकापक्षा बाहेर पडून निकराने मराठ्यांवर हल्ला चढविला पण कार्हाच निकाल न लागता स पक्षाकडच्यामुळे दोन्ही सैन्ये आपापल्या सुकामास परत गेली भवानीरामने तहावर वाटून झाल-हरण करण्यास सुरुवात केली

उज्जनला पोहोचून मराठ्यांना २५ दिवस झाले किरायातीच्या दृष्टीने वाजीरावास हा काळ फुकट गेल्यासारखाच वाटला बडा घाटून एक किराणी गुनून बसल्यास सैन्याचा खर्च कसा चालवावयाचा ? राजांरावाते आपास विचारते की, “ उज्जनी शहरची बोली तुम्ही केली हांती त्यास पोलीस त्याणी दडल स्वप्न काम नासले म्हणून वर्तमान आले आहे सत्यमिच्या कळत नाही ते कळवाव त्याने

२२ पे द नि का १३ २३

२३ पे रो ही ताराख पेशवे रोजनिशावरून घेतल्यामुळे तिच्या रोरण्याबद्दल तिल-मात्र शका नथा २५ डिसेंबरला चिमाजीचा मुझम आमजन्यास नसून उज्जनानाजक होता मर जुनुनाथ सरकार यांना मात्र १४-११-१७२८ला आमजन्यावर दयावहादूर मारला गेला हे जे विधान *Fall of the Mughal Empire* म ये के० आहे - या नोंदीवरून निराधार ठरते २४ Irvine

सुचविले, “ बोली झाली होती त्याप्रमाणे बोला मातबर घेतल्या असल्या आणि पैक्याचा निर्वाह होत असला तर उत्तमच आहे कदाचित दिल्लीकडून कोणी सुभा येणार असला त्याची वार्ता ऐकून बल धरीत असले आणि पैका न देत तरी त्या पैक्यामागो तेच स्थली गुप्त राहता येत नाही वरकडहि स्थले व प्रात पडला आहे तेथील पैका वसूल जाहला पाहिजे यास्तव तेथे न गुतावे राजश्री बाजी भोंवराव यास अगर दुसरा सरदार हजार म्वारानसी उज्जनीस ठेऊन माणूस आत बाहेर फटक न द्यावे जे माणूस शहरचे सापडेल ते जिवे मारावे दरवाजेच बंद करावे आपण अवघ्या प्राताचा व जी महास्थले अमतील तेथील पैका कुल जात करून वसूल घ्यावा जो मुलुक कबजी असेल त्यास पुढे कौल देऊन अमलदार गाहणील तरा ठेवावे कदाचित दिल्लीकडून कोणी नवा सुभा रवाना होऊन येईल तरी त्याची बातमी आणवावी आणि जर तो आपल्या हकेतकेत असला तरी पुढे चालून जाऊन वुडवावा माळव्यात फौजेचा पराश्रम (प्रवेश) न होई सारखे करा ! ” २५

पेशव्यांच्या आज्ञेनुसार वेढा उठवून चिमाजीने माळव्यातील असुद्या मुलखाकडे नोर्चा वळविला कायेथ, ६ सुदरसी, शहाजापूर, मारगपूर, या ठाणीयातून खडणी चापण वसूल करीत मराठे चालले इकडे भवानीरामाच्या साह्यास निघालेल्या बादशहाच्या सैन्याचा पत्ता नाही व युद्ध चालू ठेवण्यास मजूर केलेली रक्कमहि त्याच्या हातात पडण्याचा संभव दिसेना सैन्याचे देणे पाच लाखावर चढले नजमुद्दीन अलीखानाने मदत करण्याचे दूरच राहो उलट माळव्याच्या कारभारात डोहणा आरंभला आपणास बादशहाने सुभेदार नेमले आहे, आपल्याकडे पैका जमा करावा अशा अर्थाचे हुकूम त्याने ठिकठिकाणच्या जमींदारास सोटले शेवटी भवानीराम युद्धाच्या निकराने बाहेर पटला तेव्हा नजमुद्दीन अलीखान सैन्यानिशी दिल्लीकडे चालता झाला २६

माळव्याचा सुभा शिपायाच्या कर्जाखाली रजीस आलेला व बादशहाकडून गाल्यास आलेल्या मदतनिसानी त्यास जास्तच पेचात घातले कसलाच अडथळा न घेता स्वस्थपणाने रामपुरा, भागपुरा, जावदे, बुढी फोल्यापर्यंत जाऊन ठिकठिकाणी चाथमरदेशमुखी वसूल करीत चिमाजी गुजराथेत उतरला सरबुलदखानाने मराठी फौजेस विरोध करण्याचा प्रयत्नाच केला नाही शेवटी १० जिल्हेजी २६-६-१७२९ चिमाजी पुण्यास परतला

२४-१०-१७२८ ला मोहिमेची सुरुवात होऊन २६ जून १७२९ पर्यंत म्हणजे आठ महिने मोहीम चालली या आठ महिन्यांच्या मोहिमेत एक मोठे युद्ध व अनेक चकमकी झाल्या मराठ्यास द्रव्यप्राप्ति तर झाली, पण त्याबरोबर २०० मैल लाव व २०० मैल रड इतक्या विस्तृत प्रदेशावर मराठ्यांची हुकमत

(De facto rule) चालू लागली यापुढे त्यांनी चौथसरदेशमुखीची मागणी न करता सुभेदारीची मागणी सुरू केली व बादशहाच्या समतीची वाट न पाहता अमल जारी करण्याचे प्रयत्न झाले १७३२ त माळव्याच्या मोकाशाची वाटणी करून होळकराने इंदुरात ठाणे दिले, उज्जैनला शिंद्याचे ठाणे बसले व धार येथे पवार कायम झाले. मराठेशाहीची सरहद्द नर्मदेच्या दक्षिण तीरापासून दोनशे मैल वर सरकली

पुढील वर्षात मराठ्यांनी भवानीरामास स्वस्थता लाभू दिली नाही १७२९च्या जून महिन्यात कठाजीने नर्मदा उतरून धारच्या आसपास लुटालुट आरंभिली तर उदाजी पवार व मल्हारराव होळकर यांनी पावसाळ्यात माळव्यातच छावणी केली प्रातात एकच दगळ माजून राहिल्यामुळे खजिना रिकामा पडला सुभेदारास आपल्या लोकाना वेळच्या वेळी पैका पुरवणे अशक्य होऊन बसले जयसिंगास माळव्यात फौज पाठविण्यासबधी बादशहाकडून फर्माने आली तरी ७०० स्वाराची तुकडी पाठविण्यापलोकडे त्याने कांहीच हालचाल केली नाही १७२९ च्या डिसेबरात तर उदाजी पवार व होळकर यांनी माडवगडचे सुप्रसिद्ध ठाणे काबीज केले^{२१} बंधारा फुटून पुराचे पाणी घुसावे त्याप्रमाणे चोहो बाजूनी मराठे माळव्यावर चालून येत होते त्यांनी चौथसरदेशमुखीच्या नावाखाली सर्व प्रात व्यापला भवानीरामाचा खजिना केव्हाच खलास होऊन गेला आणि नवीन कर्ज देण्यास कांणी सावकार तयार होईना अशा अडचणीत १७३०च्या सप्टेंबरात महमदखान बगपची माळव्यावर नेमणूक झाल्याचे ऐकून भवानीरामास घोर सकटातून सुटल्याप्रमाणे वाटले असेल डिसेबरांत माळव्यात दाखल होऊन बगपने अधिकारसूत्र आपल्या हातात घेतली

प्रकरण दुसरे

बुंदेलखंड-माळव्यांतून बंगषची पीछेहाट

एकामागून एक माळव्यांतील ठाणी सर करीत चिमाजीराया चालला असतां स्वतः पेशवा स्वस्थ बसून राहिला नाही. दरबारात राहून महाराज खुश होतील असले वाद घालणें त्याच्या प्रकृतीविरुद्ध होते व स्वतः पुढे विशिष्ट धोरण ठेवल्यामुळे स्वस्थ राहून निभावण्यासारखी त्याची स्थिति नव्हती. गुजराथ, माळवा, खानदेश या भागात सुरू केलेल्या मोहिमा चालविण्यासाठी मोठमोठी मैन्हे उभारावी लागली. या सेन्याचा खर्च परस्पर शत्रुमुलखातून भागविल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. नुकतीच संपविलेली निजामाविरुद्ध मोहीम सहा महिने रेंगाळली. पेशवा विजयी होऊन भुंगीशेवगावच्या तहाने शातता प्रस्थापित झाली तरी पेशव्यास द्रव्याच्या दृष्टीने हा विजय विशेष लाभदायक झाला नाही. निजामाच्या उठावणीने दक्षिणच्या सहा सुभ्यातील चौथसरदेशमुखीचा वसूल अगदी बंद पडला. पेशव्यास सेन्याच्या खर्चाकरता कर्ज काढण्याची पाळी आली. यात नवल नाही, पण खुद्द महाराजास दरबारखर्चाकरता सावकार शोधावे लागले. या सर्व कर्जांचा परिहार वाटेला त्या मार्गाने करण्याचे ठरवून भावास माळव्यात रवाना करून स्वतः पेशवा नात्यापुढ्याजवळ महाराजास भेटला. महादेवाचे दर्शन घेऊन २७ नोव्हेंबर १७२८ ला पेशव्याने मोहिमेवर निघण्यासाठी महाराजाचा निरोप घेतला.^१ नुकतीच निजामाविरुद्ध जी मोहीम चालली ती गगातीर प्राताच्या टापूत, हा प्रातः सरलंकरच्या सरजामाकडे दिला असून गेल्या वर्ष दोन वर्षांत येथील मराठ्यांचा अमल पार उठला होता. सुगीशेवगावच्या तहात पूर्वीप्रमाणे चौथसरदेशमुखीदक्कास निजामाने कुबुली दिल्यावरून पुनः अमल बसविण्याच्या इराद्याने सरलंकर दहा हजार फौज घेऊन निघाला. त्याने आपल्या मदतीस बरोबर पेशव्यास घेतला “राजश्री सरलंकर-च्या प्रातात अमल बसवून पुढे पोट भरावयास जिकडे जाणे तिकडे जाऊ.”^२ अशी स्वतःच्या कामगिरीची रूपरेषा पेशव्याने चिमाजीस लिहून कळविली. कर्जांचा पेच वारून पोहत मनसबा कसा साधावा याचा त्याला ध्यास लागला. स्वतः पेशव्याची फौज चार हजार असून सरलंकर व इतर पथके मिळून वीसपचवीस हजारापर्यंत^३ स्वार जमा झाले, शिवाय बऱ्हाडात गेल्यावर राणोजी भोंसल्यास सामील करून घेण्याचें त्याने योजिले.

१ पे. द. नि. का. १३.१४. २ पे. द. नि. का. १३.१४. ३. पे. द. नि. का. १३.२७.

सरलष्कराच्या सरजामात अमल बसवून देण्यास वेळ लागला नाही बीड^४ पाथरी, आंबेड या मार्गे आवळ्यावरून डिसेंबर सरता वासिमनजीक पेशवा पोहोचतो तो त्यास भावाच्या माळव्यांतील विजयाचे वर्तमान मिळाले माळव्यात पुढे बदोबस्त कसा करावयाचा, ज्यास्तीत ज्यास्त पैका कसा मिळवावयाचा, व तो कोणत्या मार्गाने रवाना केल्यास सातान्यास सुरक्षित पोहोचेल या सर्व गोष्टीची पेशव्याने निरवानिरव केली आणि छत्रभालाकडून कुमकेकरितां निकडीची बोलावणी आल्यावरून बुंदेलखंडचा मार्ग सरता बुंदेलखंडाच्या अगदी मार्गावर नसले तरी लगत असलेल्या देवगडपासून पैका प्राप्त होण्याचा सभ्य दिसल्यामुळे पेशव्याचा मोर्चा देवगडाकडे फिरला वामनविक पाहिले असता हा^५ जिल्हा प्रतिनिधीचा, या प्रांती न जाणे म्हणून पेशव्यास महाराजाचा सक्त आज्ञा होती, पण मुकेने पीटलेला ज्याप्रमाणे पाटाची खळगी भरण्याकरता कोणतेच पाप करण्यास मागेपुढे पाहत नाही त्याप्रमाणे नावकाराचे ठेणे वारण्याची अहर्निश चिंता लागल्यामुळे पेशव्याने काही काळ छत्रपतीचे हुक्म धाट्यावर बसविले चाढा देवगडच्या जिल्हा जरी प्रतिनिधीच्या सरजामास नेरून दिला होता तरी फौजा पाठविल्याशिवाय पर्चीहि प्राप्त होण्याचा सभ्य नव्हता देवगडसारख्या जगली मुलखात फौजा फिरवून आगण्याची खटपट प्रतिनिधीच्या हातून कितपत होणार हे दिसतच होते वऱ्हाटचा मुभेदार ऐवजमान याने विपाद वाट नये, सलोखा कायम राखावा, म्हणून खानाच्या विनंतीस मान देऊन वऱ्हाटतून न जाता माहेरप्रांतातून पेशव्याने कूच केले १३ जानेवारी १७२० ला पेशव्याने देवगडच्या सरहद्दीवरील पहित्या, बोरीच्या ठाण्यावर हला चढविला^६ देवगडचा मार्ग खाचखळगे, टोंगर, दाट जंगल यातून गेलेला हे सर्व अडथळे न जुमानता फेब्रुवारीच्या सुरुवातीस मराठी फौजा देवगडानजीक येऊन ठेपल्या तेव्हा देवगडचा राजा चाढा सुलतान याच्याने धीर धरवेना ६५००० रु खटणी-दाखल करव करून त्याने आपला बचाव करून घेतला राजाच्या सन्मानार्थ पेशव्याने त्यास एक हत्ती, एक घोडा बोर व एक घोडा निळा नजर करून छत्रसालच्या मुलवाचा मार्ग धरला

बुंदेल्यानी स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ मराठ्यांप्रमाणे मोगलाविरुद्ध जोराचा उठाव केला होता आणि औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दिल्ली येथे जी शोहिंगपादशाही माजली, त्या अवधीचा त्यानी भरपूर फायदा घेतला देशोधडीस लागलेल्या छत्रसालाने बापाचे राज्य तर परत मिळविलेच पण त्याशिवाय पूर्वेकडे, उत्तरेकडे आपल्या राज्याच्या मर्यादा वाढवून कालपीपलीकडील अलाहाबादच्या सुभ्यावर स्वाभ्या सुरू केल्या

४ पे द नि का. १३ २७ ५ पे द नि का ३०.६६ ६ पे द नि. का १३ ३४ ७ पेशवेरोजकार्द ८ पेशवेरोजकार्द

१७२०त महमदखान बगपची नेमणूक अलाहाबादच्या सुभेदारीवर झाल्यापासून बुंदेल्याची सद्दी सपली व त्यांनी मागे पाय घेण्यास सुरुवात केली निजामाने दक्षिणेत एकच दगल उडवून दिल्यामुळे बगपने सुरू केलेली १७२४ची मोहीम अर्धवट राहिली १७२७च्या सुरुवातीपासून मात्र निकराने लढाया करून बगपने भिड, मौडा, पैलानी आप्पासो, सिमानी हे बुंदेल्याचे परगणे काबीज केले व त्यांना तसेच रेटत पुढे चाल केरी महोबा परगण्यांत इजोली येथे घोर युद्ध होऊन दोन्ही पक्षाचा अतोनात संहार झाला छत्रसालने माघार घेतली व आश्रयाकरिता तो जैतपूरच्या दक्षिणेस जगलान शिरला तेथेहि शत्रुने त्याचा पाठलाग केला वारीगड लौरीमुमार, कुल-पहार ही बुंदेल्याचो अभेद्य समजली जाणारी ठाणीं सर करून बगपने १७२८ च्या जूनच्या नुजारास जैतपुरास वेढा दिला पराक्रमाची शर्थ करून सहा महिन्यांवर छत्रसालने जैतपूर लढविले, पण बगपच्या वाढत्या बळापुढे बुंदेल्याचे सर्व उपाय थकले १७२८ च्या डिसेंबरात किला खाली करून छत्रसाल बगपला शरण गेला ९

पुढे याचा रेंच मोडला, छत्रसाल व छत्रसालाचे पुत्र शरण येऊन बगपच्या छावणीत येऊन राहिले, तेव्हा अर्थातच बगपला मोठे सैन्य ठेवण्याची जरूर राहिली नाहीं याच प्रकारपर्यंत लोक ठेवून इतरास बगपाने रजा दिली व जैतपूरच्या छावणीत राहून त्याने मुलखाचा बदोस्त चालविला माळव्यातील मराठी फौजांच्या हाल-चालीवर बगपची नजर होती, पण दक्षिणेतून चादा, देवगड, गडा या मागे मराठे वर येत आहेत इकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले हा जगताचा आडमार्ग यापूर्वी उत्तरेकडील स्वाभ्यंत्य क्वचितच उपयोगात आणला गेला होता, आणि या मार्गाने मोठे सैन्य बुंदेलखंडात प्रवेश करील याचा अंदाज बगपला आला नाही होळीचा सण साजरा करण्याच्या निमित्ताने छत्रसाल आपली मोडलेली फौज घेऊन महोदयास येऊन मराठी फौजांचा वाट पहात राहिला व आपल्या साह्यास वावून येणाऱ्या पेशव्याच्या सन्मानार्थ त्याने आपल्या मुलास पुढे रवाना केले १२-३-१७२९ला महोदयानजीक आरतखिंग-पेशव्याचो भेट झाली १० दुसरे दिवशी धामोरा मुकामी राजा छत्रसाल स्वतः पेशव्यास येऊन भेटला मेजवान्या मानसन्मान होऊन मराठे व बुंदेले यांच्या संयुक्त सैन्याने १९-३-१७२९ रोजी महोबा सोडले बरोबर आठ दिवसांनी ११ जैतपुरनजीक दोन्ही मैद्याची नजरानजर होऊन युद्धास प्रारंभ झाला सभोवताली खंदक खणून बदोबस्ताने बसलेल्या बगपवर तोफांच्या अभावाने मराठ्यास चालून जाता येईना, तेव्हा चोहो बाजूनी वेढून सर्व मार्ग रोखून मराठे बसले बगपने दिल्लीस जासूद पाठवून नदतीची निकडीची मागणी केली त्याप्रमाणे आपला मुलगा कायमखान यास तातडीने बोलाविले बाप पेचात सापडला आहे हे कळताच आपली दहा

हजार फौज व धान्याचा साठा घेऊन कायमखान जैतपुराकडे निघाला ही कुमक बगपला मिळाली असती तर त्याने बळ धरिले असते कायमखान २८-४-२९ जैतपुरानजीक १२ मैलांवर सुपे येथे पोहोचतो तोच मराठी फौजेने त्याला वेरले ^{१२} अचानक हल्ला आल्यामुळे कायमखानाच्याने फार वेळ टिकाव धरवला नाही स्वतः खान शंभर स्वारांनिशी पळून गेला व मराठ्यांनी खानाचे लष्कर लुटले तीन हजार घोडे व तेरा हत्ती मराठ्यांकडे पाडाव आले ^{१३}

मराठी फौजा कायमखानावर चालून गेल्याची सध्या साधून महमदखानाने छावणी सोडून किल्ल्याचा आश्रय केला, पण त्यास तादृश काहीच फायदा झाला नाही दिल्लीहून मदत येईपर्यंत किल्ला निकराने झुजवावयाचा असा महमदखानाने निर्धार केला किल्ल्यात तर धान्याचा कण उरला नव्हता बाहेरील सर्व मार्ग मराठे व बुंदेल्यांनी आडविलेले धान्य रुपयास शेर व तेहि मिळेताने झाले पठाणानी तोफाचे बॅल मारून खाळे शरण येण्यावाचून गत्यतर नाही इतकी हलाखीची स्थिति पेशव्याने बगपची करून सोडली व पावसाळ्याआधी दक्षिण गाठावयाची निकड असल्यामुळे उरलेली कामगिरी छत्रसालावर सोंपवून पेशव्याने दक्षिणेत प्रयाण केले गढा, केतुघण, बन्हाणपूर, मकडाई, वैजापूर, पिपळगाव गर्भा, घोडनर्दी या मार्गे १६ जुलै पेशवा पुण्यास पोहोचला ^{१४} जैतपूरचा वेढा पुढे निकराने चालवून छत्रसालाने बगपास बुंदेलखंडातून घालवून दिले

१७२८-२९ हे साल मराठी राज्याच्या फैलावाच्या दृष्टीने अत्यंत सस्मरणीय ठरते दयावहादुरावर सपादिलेल्या जयाने चिमाजीने मराठ्यांची सत्ता माळव्यात कायम केली तर ऐन सकटाच्या वेळी छत्रसालाच्या साहाय्यास धावून जाऊन बुंदेल्यांना उपकृत करून पेशव्याने बुंदेलखंडात शिरकाव करून घेतला उपकाराची फेड म्हणून छत्रसालाने पेशव्यास पुत्रवत् लेखून त्यास आंधीची जहागीर बहाल केली आणि आपल्या पाठीमागे राज्याचा तिसरा विभाग पेशव्यास मिळावा अशी व्यवस्था केली शत्रूने चढाई केल्यास परस्परास साहाय्य करावे असेहि ठरले पुढील दहा वर्षांत युद्धाचा पाया बुंदेलखंडात ठेवून पेशव्याने दिल्लीपर्यंत मजल मारली हे ध्यानांत आले म्हणजे त्याच्या कामगिरीचे महत्त्व समजून येते

जैतपुरावर मार खाऊन महमदखान बगप दिल्लीस परतला तेथे बुंदेलखंडात पराभव पावल्यामुळे अलाहाबादच्या सुभ्यावरून आपली उचलबागडो झाल्याचे त्यास कळले मोठ्या भिन्नतवाराने त्याने माळव्याची मागणी केली माळवा मराठ्यांनी व्यापिलेला, कोणीहि उमराव माळव्यावर जाण्यास उत्सुक नव्हता बगपकडून माळव्यासबध्दी बोलणे निघताच आढेवेढे न घेता त्याची तत्काळ माळव्यावर नेमणूक झाली

१७३० च्या नोव्हेंबरात पेशाची तरतूद करून, फौज जमवून, बंगपने आग्र सोडले. माळव्यात शिरताच त्याने मराठ्यांविरुद्ध मोहीम सुरू केली. २७ जानेवार १७३१ ला मल्हारराव होळकराशी राहाजहानपुरनजीक गाठ पडून जुजबी लढाई झाली व मल्हारराव होळकर खाली सरकला. २५ फेब्रुवारीस धारनजीक मराठ्यांचे पुन बंगपच्या सैन्याशी चकमक उडून मराठ्यांना मागे हटावे लागले. याप्रमाणे १७३१ च्या उन्हाळ्यात मराठ्यांची पीछेहाट होत गेली. त्यांनी आतापर्यंत माळव्यातील काबीज केलेल्या ठाण्यांपैकी उज्जैन, धार, मटलेश्वर, इत्यादि ठाणी यान सोडून घावी लागली, इतकंच नव्हे तर नर्मदेच्या उत्तरीरी त्यांनी बांधलेले ब्रह्मदेव किल्लेसुद्धा बंगपने काबीज केले.^{१५}

मराठ्यांच्या माळव्यातील यशस्वी कारकीर्दीस खंड पटण्यास या वेळी एक बलवत्त कारण उद्भवले होते. पेशवे व सेनापति यांच्यामधील कलहास तीव्र स्वरूप प्राप्त होऊन डोन्ही पक्षांनी युद्धाची तयारी चालविली. आपला पक्ष सवळ करण्याकरिता सेनापतीने शाहूदरवारात, निजामाकडे, रुधाने बाधली व पेशव्यांचे सरदार फोडण्यासहि कसूर केली नाही. माळव्याच्या वाटणीमुळे नाखूष झालेल्या उदाजी पवाराम आपले बाजूस वळविण्यास सेनापतीस वेळ लागला नाही. पेशव्यांच्या वाढत्या सामर्थ्याच्या असूये-मुळे प्रतिनिधि तर पेशव्यांचा प्रच्छन्न शत्रु बनलेला राहता राहिला निजाम, तोहि पालखेडच्या पराभवाच उट्टे काढण्याची वाटच पहात होता. सेनापतीची आपल्या विरुद्ध चाललेली तयारी पाहून पेशव्यास सर्व सैन्य जवळ बोलवावे लागले. जिवाक बेतल्यामुळे साहजिकच नवीन जिकलेल्या मुलखातून पेशव्याने निरुपायाने सैन्य काढून घेतले आणि बंगपची पहिल्या वर्षाची कारकीर्द यशस्वी झाल्याचा भास झाला.

या वेळी बंगपच्या हातून न कळत चक झाली ती मराठ्यांच्या चांगलीच पथ्यावर पडली. बंगपची माळव्यावर नेमणूक झाली त्या वेळी त्याने निजामाच्या हातचाडीवर नजर ठेवावी अशी त्याला अतस्थ रीतीने सूचना देण्यात आली होती. दिलीत राहून डावपेच खेळविणाऱ्या उमरावाना मराठ्यांच्या सामर्थ्याची अद्याप तितक्रीशी जाणीव आली नव्हती. बुंदेलखंडात मराठ्यांच्या पराक्रमाचा अनुभव आल्यामुळे आपल्या एकट्यास मराठे आटोपतील अशी बंगपला खात्री वाटेना, मराठ्यांविरुद्ध करता येईल तितक्री जट करणे त्याला आवश्यक वाटले. अशा स्थितीत निजामाने गुप्त पत्र लिहून बंगपला नर्मदेवर भेटावयास बोलविले तेव्हा तो अकबरपुरावर निजामास भेटला. दोघांनी एक मताने चालून पेशव्यांविरुद्ध सेनापतीस कुमक करावी ही निजामाची सचना बंगपने ताबडतोब मान्य केली. पण निजाम व बंगपची सैन्य दामाख्याच्या मदतीस जाण्यापूर्वीच पेशव्याने दामाख्याची वाताहात

केल्यामुळे दोघाचे बेत जागच्याजागी जिरले निजामाकडे दिल्लीदरबार सशयाच्या दृष्टीने पहात होता आणि आतां तर बंगप व निजाम यांचे मेलकट बनत चालले हे दोघे एकत्र होऊन दिल्लीवर चाल करून बादशहास आपल्या हातात घेण्याचा प्रयत्न करतील अशी धास्ती दरबारातील उमरावास उत्पन्न झाली बंगपला मालव्याच्या सुभेदारीवरून दूर करण्यास ते संधि शोध लागले ही संधि त्यांना लवकरच मिळाली. १७३१ च्या हिमकालाच्या सुरुवातीस मराठ्यांनी नर्मदा ओलाढली सुभेदाराच्या मदतीस जाऊन स्वतःची खराबी करून घेण्यापेक्षा मराठ्यांना पैसा देऊन आपला बचाव करणे मालव्यातील जमीनदारांस जास्त सुरक्षितपणाचे वाटले मालव्यात मराठ्यांची सैन्ये चौफेर वावरत असल्यामुळे खजिना रिकामा पडत चालला सुभ्यातील छोटे छोटे सस्थानिक, राजेरजवाडे, जमीनदार उघड उघड रीतीने मराठ्यांस सामील झाले दिल्लीहून कुमक आल्याशिवाय मराठ्यांचा प्रतिकार आपल्या हातून होणे शक्य नाही असे बंगपने लिहून 'कळविताच त्याला परत बोलावून जयसिंगाची मालव्याच्या सुभेदारीवर नेमणूक करण्यात आली

प्रकरण तिसरे

शिंदे-होळकरांच्या स्वाऱ्या

(इ स १७३३-१७३५)

मराठ्यांनी मालवा आपल्या अमलाखाली आणला, पण त्याला बादशहाकडेन मान्यता मिळावयाची होती आपल्या ताऱ्यातील इतका मोठा सुपीक टापू हातपाय हलविल्याशिवाय नुसत्या दबकावणीवर मराठ्यांच्या स्वाधीन करील इतका दुष्कर वादशाहा त्यास नव्हता मराठ्यांनी दयाबहादुराचा पाडाव केला, बंगप नामोहरम झालून परतला, बुंदेलखंडात मराठ्यांची पाचर भक्कम दसली, तशी या सकटाची खरी जाणीव बादशहास येत चालली प्रांतिक अधिकाऱ्यांना मराठ्यांचा प्रतिकार करणे शक्य नसून सर्व साम्राज्याची शक्ति एकवटून मराठ्यांच्या वाढत्या सत्तेस पायबंद घालण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे हे बादशाही मुत्सद्यास कळून चुकले मराठे लहान-महान तुकड्यांवर समाधान पावून परत जाणारे नाहीत, ते सर्व भक्षण करावयास पहात आहेत या जाणीवेची आव लागून मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याची चर्चा दिल्ली-दरबारात सुरू झाली यापुढे या लढ्याचे प्रांतिक स्वरूप पार बदलून मराठे विरुद्ध मोगल साम्राज्य असे भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले एकदुसऱ्या सुभेदाराशी यापुढे मराठ्यांस झुज घ्यावयाची नसून सर्व बादशाहीच्या एकवटलेल्या सामर्थ्याशी टक्कर

देण्याची वेळ आली आग्रा, अलाहाबाद, बुंदेलखंड, राजपुताना या भागातून मराठ्यांविरुद्ध लष्करी हालचाली सुरू झाल्या.

१७२९ नंतर चार पाच वर्षे दरबारातील इतर भानगरीतुळे स्वतः पेशव्यास उत्तरेकडे फिरकावयास सवड झाली नाही, तरी चिमाजीआप्पा, पिलाजी जाधव, शिंदे, होळकर यांपैकी कोणीना कोणी हिंदुस्थानात रवाना करून उत्तरेकडील स्वाऱ्यात त्याने खट पडू दिला नाही सारखे प्रहार करीत राहिले तरच शत्रु क्षीण होत जाईल, दम खाण्यास सवि मिळताच तो सावर धरील हे पेशवा जाणून हाता १७३०त गुजराथेत स्वारी करून चिमाजीने कठाजी कदमाच्या ताब्यात असलेला पावागडचा किल्ला काबीज करून पर्यायाने माळव्याचे नेऋत्येकडील प्रवेशद्वार हस्तगत करून घेतले १७३१ त सेनापतीचा मोट करून पेशव्याने उत्तरेकडील सचाराम स्वकीयाकडून होणारा विरोध हाणून पाडला १७३२ च्या डिसेंबरात पेशव्याने निजामाची भेट घेऊन त्याच्या मुलखावर हल्ला न करण्याच त्याला अभिवचन दिले व आपल्या उत्तरेतील चडाऊ धोरणाच्या आड तो न येईल अशी तपत्रीज केली

१४ डिसेंबर १७३१ ला छत्रसाल मरण पावला आपल्या हाकेस जावून येऊन आपले रक्षण पेशव्याने केले याचे स्मरण ठेवून मृत्युसमयी आपल्या राज्याचा तिसरा भाग पेशव्यास मिळावा अशी उग्रमालान व्यवस्था केली वाष्णीप्रमाणे पेशव्याच्या प्रदेशाचा कबजा घ्यावयाचा व बुंदेलखंडातील इतर सस्थानिकापासून चौथाईस मान्यता मिळवावयाची या हुंहेरी हेतूने चिमाजी १७३२च्या ऑक्टोबरात हिंदुस्थानच्या स्वारीस निघाला १७३३ च्या एप्रिलपर्यंत चिमाजीचा मुकाम बुंदेलखंडात झाला आपल्या गोड भाषणाने व चातुर्याने बुंदेल्याचा स्नेह संपादन विशेष निकराचा प्रत्यग न आणता राज्यविभाषणीचे काम चिमाजीने उरकले हिरदेसाच्या मुलखापैकी सव्वा लाख व जगताराजच्या जहागिरीपकी एक लाखाची जहागीर पेशव्यास प्राप्त होऊन पेशवा उत्तरेकडे आला असता सैन्यासह मराठ्यांना मदत करण्याचे बुंदेल्यांनी गान्य केले “ पुढे स्वामी (पेशवा) ज्या मुलखावर चालतील त्या मुलखावर समागमे चलावे, दिल्लीवर चाल कराल तेव्हाहि समागमे चलावे, प्रयागास स्वामी चालतील तेव्हाहि समागमे चलावे, जो मुखव जप्त करावा त्यात अर्धो अर्ध प्रमाणे घ्यावे ”^३

छत्रसालच्या राज्यालगत असलेल्या दतिया, ओंउला, नरवर या सस्थानाकडे चिमाजीने रीतसर चौथाईची मागणी केली ही सस्थान वादशाहाची मांडलिक, त्यांनी सार्वभौम सत्तेकडे सरक्षणाची मागणी केली खडणी देण्यास सस्थानचा अनमान दिसताच हिरदेसाचा दिवाण हिमनाराय व किष्णलिंग याच्या हाताखालील बुंदेले सैन्य

घेऊन चिमाजी वोंडशाच्या सरहद्दीवर येऊन ठेपला. दिल्लीकडून येणाऱ्या सैन्याचा पत्ता नाही व मराठे तर दाराशी धरणे धरून बसलेले, मराठ्यास विरोध करणे आवाक्याबाहेर असल्यामुळे चौथाई कबूल केल्याशिवाय या छोट्या सस्थानाना गत्यंतरच नव्हते.

बुंदेलखंडातून ग्वाल्हेरपर्यंत वर येऊन मराठ्यांनी घुमाकूळ माजला आहे ही बातमी दिल्लीदरबारात पोहोचून मोगल सैन्य बाहेर पडते. तो चैत्र सरत आला होता व मराठे दक्षिणेकडे परत फिरले होते. वजीर कमरुद्दीनगवान याने चाळीस हजार सैन्यानिशी बुंदेलखंडच्या मार्गे सावकाशीने कूच आरभिले. गाजीपूरच्या जमींदाराने बडाली आरभून तो बादशहाचा अधिकार जुमानीनासा झाला होता. त्याचे बडवाढता वाढता गेल्या वर्षी या दगोखोराने वजिराचा मेव्हणा जाननिसारखान, अलाहाबादचा फौजदार, यास एका हल्लात ठार मारले. मराठ्यांच्या पारिपत्यास निघालेल्या वजिराने गाजीपूरच्या बडखोराम नतीजा पोहोचवून मग पुढे जाण्याचे ठरविले. बरेच दिवस मोगल सैन्यास घुलवून शेवटी भगवतसिंग बुंदेलखंडच्या डांगरात पळाला. गाजीपूर वजिराने हस्तगत केले. वोंडशाचा राजा व राव रामचंद्र व महमदखान बगप वजिरास म्हणू लागले की, “आता बुंदेलखंडावर चलावे. ऐशात काबू आहे. नाहीतर बादशहवरसात गनिमाच्या फौजा येतील. मग बुंदेलखंडात जाणे कठीण होईल.” यावरून वजिराने हिरदेसाकडे वकील पाठवून त्यास भेटीस बोलाविले. भगवतसिंग पळून आश्रयाकरता बुंदेल्यांच्या मुलखात शिरला होता. त्यासहि स्वाधीन करणे अशी मागणी या वकीलामार्फत करण्यात आली. हिरदेसाने आपल्या तर्फेने भला माणूस पाठवून स्नेह संपादिला आणि भगवतसिंगाचा तलास करून हस्तगत झाला तरी घेऊन येतो अशा रसायनाच्या गोष्टी करून चित्रकूटावर जाऊन तो बदोबस्ताने राहिला. बरसात मोठी, अशात हे जुमस खाणार नाहीत असा विचार करून मोहीम आटपून वजीर २८ जुलैला दिल्लीस पोहोचला.*

बुंदेलखंडात चिमाजी आपले कार्य उरफांत असता मल्हारराव होळकर व राणोची शिंदे यांच्या निशाणाखाली दुसरी एक फौज जमा झाली. “या फौजेने कानमुलावरून कच करून नर्मदा गाठली. रेवातीरी येताच या सैन्याचे दोन विभाग करण्यात येऊन आनदराव पवार व बुळे यांच्याबरोबर एक तुकडी माळव्यात रवाना झाली. दुसरी तुकडी घेऊन होळकर व शिंदे मजल दरमजल पावागडास जाऊन त्यांनी चापानेर सर केले. उमरठ वगैरे दोन शहरे मोडून तेथील बदोबस्त करून हेहि सैन्य माळव्यात शिरले. कारण सवाई जयसिंग माळव्यात आला असून त्याची व चिमाजीची खटखट होणार.”^५ अशी वार्ता होती. “जयसिंगाचा मुकाम मदसोरावर आहे असे खात्रीलायक वर्तमान जासुदानी आणताच शिंदेहोळकरानी पुणे मधील टाऊन

सडे फौजेनिशीं सवाईस बहुत तग केले दाणापाणी बंद केले इतक्यात कृष्णाजी पवार व उदाजी पवार सवाईस सामील झाल्याची बातमो आली. थोडी जरब दाखवून भले लोंक मध्यस्त पडून त्यास चार समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या पवार बधूस आपली चक कळल्यामुळे त्यानी सवाईचा पक्ष सोडला यानंतर सवाईशी युद्ध-प्रसंग बराच झाला ” “ एक दिवस एकाएकी केशरी वागे करून रजपुतानी लढा-ईचा प्रसंग घातला सवाईचा चंडोल कामास आला होळकराकडील शेंदोनशे घोडी जाया झाली व दहावीस बरी बरी माणसे कामास आली होळकर सोळा कोस अली-कडे आला मागून सवाईहि आठ कोस आला ” शेवटी सवाईने सल्यावर घातले सहा लक्ष रुपये राख व सुरत आठाविशीची खडणी या अटीवर शिंदे होळकर तहास कवळ आले होळकर सवाईचा युद्धप्रसंग होत असता चिमाजी पूर्वेकडून माळव्यात उतरला दक्षिणेत सिदीशी युद्धप्रसंग सुरू झाल्याचें कळल्यावरून सवाईशी तह आटपून चिमाजीने दक्षिणेत प्रयाण केले

चिमाजी दक्षिणेत पोहोचला तो सिदीशी युद्ध निकरात आल होते खुशकीच्या मार्गाने केलेले मराठ्याचे हल्ले यशस्वी होऊन सिदी जजिन्यात कोडला गेला एकठ्या सिदीच्याने मराठ्याविरुद्ध यापुढे टिकाव धरवणार नाही तेव्हा भावी सकटाच्या जाणिवेन उग्रजानी सिदीला दारुगोळा, तोफा इत्यादि युद्धसामग्री पाठवून युद्ध चालू ठेवण्यास प्रोत्साहन दिले परस्परासबधी मने साफ नसल्यामुळे मराठ्याच्या सेनापतीपैकी कोणीहि झटून लढण्याचे काम चालू ठेवीना प्रतिनिधीशी असलेल्या वैमनस्यामुळे पेशव्याने स्वतः मोहिमेतून अग काढून घेतले व आंगन्यास कानमत्र सांगून त्याची कुमक प्रतिनिधीस मिळू दिली नाही याच सुमारास सेखोजी आग्रे मृत्यु पावल्यामुळे सिदीची समुद्रावर सद्दी झाली टोंगरकपारी धरून किनाऱ्यावर महिनेच्या महिने वेढा चालविणे बाजीरावासारख्या तल्लख स्वभावाच्या माणसाच्या स्वभावाविरुद्ध होते मोहीम अर्धवट टाकून बाजीराव डिसेंबर १७३३त पुण्यास परतला.

पेशवा नुकताच कोकणची मोहीम संपवून परत आल्यामुळे फौजा हिडवून आणण्यास त्याने आपल्या सरदाराची योजना केली गेल्या वर्षापासून बुंदेलखंडातील नरवर, दतिया, ओरछा व जाटवाडा इत्यादि सस्थानास चौथाई लागू करण्यात आली होती फौजा गेल्याशिवाय हे सस्थानिक दाद देणार नाहीत हे पेशवा जाणून होता त्याने या कार्यावर पिलाजी जाधवाची योजना केली भिकाजी शिंदे, गोविंद हरि, तुबाजी अनंत, येद्याजी सतकर इत्यादिकाना सामील करून घेऊन १७३३च्या डिसेंबरात जाधवराव उत्तरेकडील मार्ग चालू लागले कासारबारीशी पोहोचेंपर्यंत पुरेशी

फौज जथली व बुऱ्हाणपुरानजीक तापी उतरून पिलाजीने बुदेलखडाचा मार्ग परला शिंदेहोळकर करवदबारीने खानदेश उतरले त्यानी बडवाईस मोचे लावून ठाणे जेर करून खडणी घेतली व माळव्याचा मार्ग धरिला ^{१०} दतिया, नरवर, बोडसा येथील कारभार उरकून पिलाजीच्या फौजेने आग्न्याच्या पूर्वेस असलेल्या भदावराकडे मोर्चा फिरविला गांवच्या गावे उध्वस्त करण्याचा मराठ्यानी सपाटा चालविला ^{११} तीन लाख खडणी देऊन भदावरकराने कसाबसा मुलखाचा बचाव केला माळव्याच्या फौजेची उडालेली चकमक सोडली तर शिंदे-होळकरास माळव्यात प्रतिकार असा कोणी केला नाही ग्वाल्होरेपासून अजमेरपर्यंत २००-२५० मैल टापूत मराठ्याची टोळधाड पसरून त्यानी मुलखाचा फत्ता चालविला

मराठ्यांच्या बडाळीच्या बातऱ्या दिल्लीस पोहोचत नव्हत्या असे नाही पण दिल्लीच्या कारभारात बहुनायकी झालेली, बादशहाच्या कानामधून या दुष्ट बातऱ्या पोहचू नयेत म्हणूनच कां काय मराठ्यांचे हल्ले सुरू झाले फौज वजीर बादशहाला जलविहाराला किंवा मृगयेकरता बाहेर पाठवी मराठ्यांना पायबंद घालावा म्हणून अजमीरच्या सुभ्याला जून १७३३ त हुकूम मिळाले त्याची अमलबजावणी १७३४ च्या फेब्रुवारीत झाली तत्र राहुच्या पुढे पाठवून मुजफरखान दिल्ली सोडून एक मजल पुढे मारतो तो मराठे परत फिरणार अशी वार्ता आली आपण आग्न्यापर्यंत पोहोचणार इतक्यात तत्र नर्मदेपार निवून जाईल, मग त्याचा पाठलाग करण्यात हशील काय, असा पोक्त विचार करून मुजफरखान दिल्लीस परत माधारा गेला असा हा १७३४ च्या मोहिमेचा वृत्तांत आहे ^{१२}

१७३३ त माळव्याच्या सुभेदारीवर जयपूरच्या जयसिंगाची नेमणूक झाल्यापासून बाजीराव उत्तरेकडील कार्यभागासबधी निर्धास्त होता बादशहाच्या मज्जांतील उमराव खानडौरान मीरबक्षी याच्या सल्ल्याने सवाई जयसिंगाकडे माळव्याची सुभेदारी बहाल करण्यात आली सवाई हा हिंदु होता व सवाईबद्दल मराठ्यांच्या अतःकरणात आदर वसत असल्यामुळे दटाचे धोरण स्वीकारून जे काम झाले नाही ते या साध्या युक्तीने पार पाडू अशी मोगल दरबारातील सुसंघाची कल्पना अठराव्या शतकात अराजकतेने चोहोकडे धुमाकूळ घातला होता, त्याला जयसिंग अपवाद नव्हता बादशही तत्काबद्दल मराठे जितके अनुरक्त तितकाच सवाई जयसिंग अनुरक्त जयपूरच्या रामपुरा परगण्याला माळवा जोडून आपल्या राज्याच्या मर्यादा वाढवाच्या अशी सुखस्वप्ने कांही काळ जयसिंगास पडत होती ही स्वप्ने सत्यसृष्टीत आणण्याचा प्रयत्न त्याने मोठ्या धूर्तपणाने करून पाहिला १७३४ त सर्व रजपूत नरेशांना एकत्र जमवून सर्वांनी एकजुटीने राहून परकियाचे हल्ले वारावे

म्हणून आणाशपथा झाल्या या खटाटोपाच्या पाठीमागे असलेली आपली महत्वा-
काक्षा दडविण्याचा वाटेल तितका प्रयत्न जयसिंगाने केला तरी मत्सरग्रस्त रजपूत
राजानी तो जाणला व फुकटाफुकट जयपूरचे सामर्थ्य व वैभव याच्या वृद्धीकरिता
लढण्याचे नाकारले ^{१३} रजपुतांचे साहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न चर्च ठरला तेव्हा
मराठ्यांसबधी निश्चित धोरण ठरविणे जयसिंगास जरूर झाले मराठ्यांना वाटेस
लावण्याचा सवाई जयसिंगाने शोधून काढलेला मार्ग जितका अपूर्व तितकाच त्या
बुजबुजलेल्या राजवटीस अनुरूपच होता तो मार्ग म्हणजे मराठ्यांच्या फौजा
माळव्याच्या सरहद्दीवर फिरकू लागल्या म्हणजे निमा वसूल त्याच्या आगावर टाकून
मोकळे व्हावयाचे होमकुडात आज्य ओतल्याने अग्नि शात होत नाही, तो जास्तच
प्रज्वलित हातो, त्याप्रमाणे मराठ्यांची भूक दरवर्षी वाढत चालली

१७३४च्या शरद्वर्षाचे दिवस आले सालावादप्रमाणे मराठ्यांच्या दोन फौजा
नोव्हेंबरात उत्तरेचा मार्ग चालू लागल्या एकीचे अधिपत्य पिलार्ज जाधवाकडे दिले
असून तिने बुंदेले राजेजवाढ्याकडे मोर्चा फिरवला ^{१४} दुसरी शिंदे होळकरांच्या
नेतृत्वाखाली माळवा रजपुतांना भागाकडे चालू लागली प्रतिवर्षी मराठे पुढे पुढे सरकत
आड्यापर्यंत येऊन ठेपले, यापुढे त्यांची उपेक्षा करून चालणार नाही, म्हणून दिव्हाहून
दोन प्रचंड फौजा तयार होऊन वजीर कमरुद्दीनखान व मीरबक्षी खानडारन यांच्या
नेतृत्वाखाली पवेकडे व पश्चिमेकडे मराठ्यांच्या तोंडावर रवाना झाल्या २० नोव्हेंबर
१७३४ला वजिराने दिव्ही सोडली व सुमारे अडीच महिन्यांनी नरवरनजीक मराठ्यांना
गाठले मोगल फौजेची भिस्त तोफगान्यावर तर मराठ्यांची चपळाईच्या टोंटीवर
शत्रुसैन्याशी समोरासमोर लढाई न घेता मराठी राउतानी चोरेटे हल्ले सुरू केले
मराठ्यांशी झीटपीट होत कमरुद्दीनखान ओटशानजीक उदितसिंगाच्या तब्यावर येऊन
उतरला मराठ्यांच्या वाजुगतीपुढे मोगलाचा तोफखाना निरपयोगी ठरला १ सवाल,
१४ २ १७३५ ला “ईद होती तरी नगारा न वाजविता मोगलाने मुकाब्याने कूच
आरभिले मराठ्यांनी बातमीस राऊत ठेवले होते ते शत्रूच्या हालचालीची खबर
घेऊन येताच कुद्द फौजेने चालून जाऊन मोगलाभोवती घिरव्या घेऊन, करोल पुढे
घालून युद्ध केले हुजरात व सटवोजी जाधव, गोविंद हरि पटवर्धन, राणोजी व
भिकाजी शिंदे, सताजी मोरे, शिवाजी धालवटे, येद्याजी सतकर, अर्जुन भोसले यांनी
व सर्व लोकानी बरीचशी मेहनत करून कमरुद्दीनखान वजिरास खटा केला
मराठ्यांचा मारा चुकविण्याकरिता वजिराने ओडशाचा आश्रा केला ओटशास वेढा
घालून न बसता वेत्रवती उतरून जाटवाडा भंदावर ग्वालेरीकडे मराठ्यांचे सैन्य
वळले जो मोगल मराठ्यांचे पाठीवर आला त्याच्या पाठीमागे मराठ्यांची फौज

लागून त्याम ओडशात घातला ही सलाबत काही सामान्य झाली नाही ”^{११} मराठे दूर जातांच ओडशातून बाहेर पडून त्याचा मार्ग अडविण्याच्या हेतूने वजिराने पुन नरवरचा राख धरला वजिराचा नेट पाहून मराठे मागे सिप्री कोलारसेवर हटले. पिलाजी जाधव आपल्या २ मार्च १७३५च्या पत्रांत मोहिमेचे वृत्त लिहितो, “आम्हाकडील वर्तमान तरी कमरुद्दीखा वजीर वीसा पचवीसा हजार फौजेनसी दिलीहून आम्हावर रवाना होऊन आला त्याची आमची दोन तीन युद्धे झाली त्याची दोनतीनश उटे व घोडी पाडाव आम्हाकडे आली याउपरी आम्ही तिकडून निघोन मिचपुरी कोलारस या प्रांते आलो मोगल नरवरावरो आहे त्यासी व आम्हासी बारा फौजांची तफावत आहे पुढे आम्ही मजल दरमजल बुदेलखडात वुणगे आहे त्याम सामील करून चांदे देवगडाच्या मुलकातून देशास येऊन ”^{१६} जूनच्या आरभी पिलाजी दक्षिणेत पोहोचला एवच कमरुद्दीनखानाच्या शहामुळे टक्यापक्याचे काम चालले नाही व १७३४-३५ ची बुदेलखडाची मोहिम व्हावी तितकी फलदायक झाली नाही

पण बुदेलखडातील अयशस्वी मोहिमेचा वचपा शिंदे होळकरानी चागलाच भरून काढला १७३२त माळव्याच्या मोकाशाची वाटणी करून शिंदे होळकर पवाराची माळव्यात व्यापना करण्यात आली या विभागणीने पेशव्याचे हेतु उत्तम रीतीने सिद्धीम गेले आपला सरजाम वाढवावा या लालचीने शिंदे होळकरानी चवताळून मोगलाच्या मुलखावर हल्ल्यामागे हल्ले चढवून बादशाहाच्या सुभेदारास एका क्षणाची न्वस्थता लाभू दिली नाही गेल्या वर्षी माळवा, बुढी कोटा, अहीरवाडा या मुलखातून खंड जमा केल्याच मागे लिहिलेच आहे १७३४ चा पावसाळा सपताच त्यानी माळव्यातील मोहिम चाल केली

शिंदे होळकराना जरब दाखविण्याकरिता दिल्ली येथील दुसऱ्या सैन्याचे नेतृत्व आपल्याकडे घेऊन मीरबक्षी खानदौरान दिल्लीतून बाहेर पडला मराठ्यानी साबर लुटले व ते अजमिराजवळ आहेत असे समजल्यावरून खानदौरानने “सवाई जयसिंग, मारवाडचा अभयसिंग, महाराज कोटेवाला वगैरे राजे यास सामील करून घेतले दोन लाख स्वार व तोफखाना व आराव्यासी तो सख्या नाही अशी प्रचड मोगल-सेना जमा झाली मुकुंदरा उतरून रामपुरा प्रांते मराठ्याच्या रोखाने मोगलाचे कूच झाले डकडून शिंदे होळकर जाऊन त्यानी युद्धास सुरुवात केली मोगलास चौगीर्द वेढा देऊन बुडवावे हा मराठ्याचा पहिला बेत त्याप्रमाणे आठ रोज लष्करचे चौगीर्दी केली कावाड दाणा घांस बंद केला मोगलाची उटे घोडी आणली ”^{१७} खानदौरान

साम्राज्याचा मीरबक्षी, त्याच्या निशाणाखाली बहुतेक रजपूत रजवाड्यांच्या फौजा जमा झालेल्या, अशा प्रचंड सैन्याशी मुकाबिला करण्यापेक्षा जयपूर, बुंदी, कोटा येथील तुकड्या आघाडीवर गेल्यामुळे या उघड्या पडलेल्या प्रदेशात आपल्याला अडथळा होणार नाही हे शिंदे होळकराच्या ध्यानात येऊन त्यांनी वेढा उठविला शत्रूला कळू न देता गनिमी कावा करून मराठे मुकुंददरा उतरले बुंदी कोट्यावरून त्यांनी जयसिंगाचा मुलुख गाठला व तेथे लुटालुट आरंभिली मराठे निसटून मुकुंददरा पार झाले आणि आपल्या पिछाडीकडील मुलुखाचा त्यांनी नाश चालविला आहे हो बातमी येताच मीरबक्षीच्या हाताखालील सैन्याचा धरबद सुटला आपल्या मुलुखाचा बदोबस्त करण्यासाठी जयसिंग जयनगरकडे वळला व तोच मार्ग इतर सस्थानिकांनी स्वीकारला तेव्हा मोहीम चालू ठेवण्याचा विचार खानडौरान याम रद्द करावा लागला जयसिंगाच्या मध्यस्थीने होळकर मीरबक्षीच्या २२ मार्च १७३५ ला भेटी होऊन तह ठरला ^{१८} मराठ्यांची व्याद टळावी या अपेक्षेने माळव्याच्या चौथ्याईदाखल दरसाल २० लाख देण्याचे खानडौरानने कबूल केले खानडौरान मे सरता सरता राजधानीस पोहोचला व शिंदे होळकर जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात (६-७-१७३५) पुण्यास दाखल झाले तेव्हा आपल्या सरदारानी बादशहाच्या मीरबक्षीशी सामना करून फत्ते केली तेव्हा त्याच्या सन्मानार्थ पेशवा होळकरान सगमापावेतो व शिंद्यास घोरपडीपावेतो सामोरा गेला ^१

प्रकरण चौथे

समेटाचा प्रयत्न

(इ. स १७३५-३६)

गनिमाच्या फौजास पैका देऊन लाजिरवाणा सलूख केला म्हणून पादशाहाची खानडौरानवर इतराजी झाली प्रचंड सैन्य उभारण्यात पेशापरी पैसा वाया गेला व या सैन्याने मराठ्यांचा समाचार न घेता त्याच्या मागण्या कबूल कराव्या यात फदफितुरी असावी असा सल्ला बादशहास देण्यास कमरुद्दीनखान, सादतखान इत्यादि मुत्सद्धानी सुरुवात केली दिल्लीच्या राजकारणात या वेळी हिंदुस्थानी व तुराणी असे पक्ष पडले अमून त्यांच्यात मोठी चुरस माजून राहिली होती सादतखान वगरे तुराणी मुत्सद्धानी खानडौरान, जयसिंग यांची पादशहाजवळ नालीश केली “ राजाधिराज यांनी परिच्छिन्न दक्षिण्याची हिमायेत करून माळवा खराब केला जयसिंगाच्या हातून मराठ्यांचा बदोबस्त होत नाही तरी मला माळवा द्या, मी

हरप्रयत्नाने गनिमांचा बंदोबस्त करतो सैन्य उभारण्यास जयसिंगाप्रमाणे मी बाद-
शहाजवळ द्रव्याची याचना करित नाही मी खजानापूर आहे, निजामाचा माझा
स्नेह आहे आम्ही दोघे मिळून गनिमास नर्मदेअलीकडे उतर देत नाही,”^१
अशा मतालबाची अर्जी सादतखानाने गुदरली पादशान यावर जयासंग व खान-
डौरान याचा जाब विचारला त्यानी उत्तर केले की, “माळव्यात मयासी मुलुक
रोहिल्याचा वगैरे आहे तो पेशव्यास जहागीर द्यावा, पातशाही मुलकास हारगीज
तोसीस लागू न द्यावी व पेशव्याने हाजरतीचे सेवत दाखल व्हावे या अटीवर मुलुख
झाला युद्ध करून मराठे आटोपतीलसे दिसत नाही त्याचे सुट्टे मान्य केल्याने ते
मुलकास उपद्रव देणार नाहीत म्हणून त्याचे मागणे मान्य करणे आम्हास योग्य
वाटले ”^२ त्याने बादशहास भय घातले की, “सादतखानाचे बोलणे मानभावी-
पणाचे आहे तो व निजाम एक झाले तर हे तुराणी कदाचित् नवा बादशाहा उभा
करतील ”^३ यासबधी कोणते धोरण स्वीकारावे या विचारात बादशाहा पटला माळवा,
आग्रे आपल्या हातचे सुट्टे नये म्हणून बादशहास भय उत्पन्न करून जयसिंग स्वस्थ
बसला नाही आपल्या प्रतिस्पर्ध्याच्या खटपटी हाणून पाटण्यासाठी मराठशकडेहि
त्याने सधान लावले पेशव्याची आई काशीयात्रेस निघाली होता उदेपूर, जयपूर येथील
राजेरजवाड्याचे सन्मान घेत ही बाई काशी प्रयागाकडे चालली असता तिच्या-
बरोबर असलेल्या वकिलासमर्फत जयसिंगाने पत्रव्यवहार सुरू केला त्याचे बोलणे
पटले की “आम्ही रायाचा उत्कर्ष रक्षिला, सबब मी तुर्कांचा (बादशाहाचा) भ्रवसा
नाही जर दक्षिणी फौजावर शेर होते तर आम्हासहि न मानते यामुळे सर्वस्वी
रायाचा बोल उपर केला भ्रवसा देणे म्हणजे दोन्ही सुभ्याची बहाली करून धेऊ
नाहीतर दुसऱ्या (पेशव्यास विरोधी) माणसाची नेमणक होऊन पेशव्यास जड
जाईल पिलाजी जाधवराव व शिंदे होळकर पवार या त्रिवर्गानी पाच हजार फौजे-
निशी मजला सामील व्हावे मोबदलादाखल मी पेशव्यास वीस लाख नक्त देईन
व फौजेस दररोज पाच हजार रोजमुरा देईन पेशव्याने मात्र आपले माळव्यातील
कलावीसदार उठवावे याशिवाय पेशवा माळव्यात आल्यास खानडौरानच्या मार्फत
कदाचित् बादशहा त्यास भेटीस बोलावून नवी जहागीर बहाल करील ”^४

जयसिंगाने सुरू केलेली बोलणी अर्धपट राहून गतवर्षी ठरलेला तह
दिली दरबारने धुडकाऊन लावला व युद्धाची तयारी चालविली “अभयसिंग व
कमरदीखान याचा एक हात पातशाहानी करून दिला व सुभे अकबराबाद, गुजराथ,
माळवा या सुभाचा तालुका कमरदीखान याजवर सोपविला जयसिंग फौजसुधा

सामील जाहाले तर त्याच्या तालुक्यात तफावत न करावा, जर सामील न होत तरी याणी जे करणे ते करावे नद्याचे पाणी उतरताच खानडोरान जयसिंग दक्षण प्रांते येतील व कमरुद्दीखान अभयसिंग व सादतखान ग्वाल्हेरच्या मार्गाने निघतील, ”^५ अशी खात्रीची बातमी दिल्ली येथील मराठ्यांचा वकील मयाराम याने पेशव्यास कळविली

स्वतः जाऊन जरब दाखविल्याशिवाय दिल्ली दरबार तडजोडीस तयार होत नाही हे ओळखून पेशव्याने उत्तरेस जाण्याचे मुकुर केले. आश्विन वद्य त्रयोदशी ३-१० १७२५ रोजी मुमुहूर्ताने पेशव्याने प्रस्थान दिले. उत्तरेच्या कारभारात अनुभवलेले शिंदे होळकर यास त्याने बरोबर घेतले. बुंदेलखंडातील कामकाज पिलाजी जाधवाकडे सोपविले गेले. आजारपणामुळे पिलाजीस स्वारीवर निघता येईना तेव्हा या फौजेवर सटवोजी जाधवाबरोबर बाजी भिवराय रेठेरकर याची नेमणूक करण्यात आली. परस्परास एकमेकांच्या हालचाली कळवून पेशव्याच्या सल्यान दोन्ही सैन्यानी चालावयाचे ठरले.

१७३४ व ३५ या दोन्ही वर्षांतील मोगलांच्या मोहिमा निष्फळ ठरल्या ज्यांच्या सरदारांनी बादशाही सैन्याची वाताहात केली तो पेशवाच खुद्द उत्तरेस निघाला हे ऐकून उत्तरेकडील सस्थानिकांचा थरकाप उडाला. शेजारी असलेल्या निजामाच्या दरबारात वाटाघाटी सुरू झाल्या. तयारीत असलेले चागले म्हणून फौजेची व तोफग्न्याची नवाबाने जलदी चालविली. बादशहाने सादतखानास फौज घेऊन तादउन्नोय दिल्लीस येण्याचे हुकूम सोडले. खान हिंदुस्थानी पक्षाचा पाडाव करण्याच्या सय्यीची वाटच पहात होता, बादशाहाकडून हुकूम येताच त्याने झपाट्याने लखनोहन कच उरभिले.

सादतखान आग्न्याच्या मार्गावर असता “अडारूचा जमींदार याचा लेक जस वनसिन दहाबारा हजार स्वाराणिमी सादतखानाच्या मुकाबत्यास आला. ^६ सादतखानाबरोबर चाळीस हजार फौज व तोफग्न्याना मुबलक होता. जूज मोठे झाले. चार पाच हजार माणूस ठार झाले. राजा तो जिवेच मारला गेला परंतु सादतखानहि हतवीर्य झाला. मवाईवर यावे या उमेदीने खान निघाला होता त्या उमेदीत तफावत पडली.”^७ खानडोराने ठरविलेला तह फिरविण्यात सादतखानाने पुढाकार घेतला होता. साहजिकच या वेळी बादशाहाची सारी भिस्त खानावर होती व खानास तर आरभीच बुंदेलखानी दमविले.

३ ऑक्टोबर १७३५ ला पेशवा स्वारीवर निघाल्याचे मागे लिहिलेच आहे. निष्कारण शक्तीचा अपव्यय न करता जमल्यास नुसत्या दवावाने मालवा, रजपुताना, बुंदेलखंड इत्यादि प्रांतातून सरदेशमुखीचौथाईदाखल खंड वसूल करावयाचा व बादशाहाकडून मान्यता मिळवून आपल्या दरसालच्या मागणीस कायदेशीरपणा आणावयाचा हा या

म्वारीतील पेशव्याचा दुहेरी हेतु होता चांदवड्या घाटाने जाऊन पेशवा नवापुरास पोहोचला तेथून नदुरबार सुलतानपूरच्या रांगे तापो उतरून खानदेशातून कुकशीच्या मार्गे मालवा गुजराथच्या सरहद्दीवर तो दाखल झाला कुकशी फत्ते करून लुनावाडा, बासवाडा, डोंगरपूर प्रांतातून राण्याच्या भेटीस चालला बासवाड्यास लागून असलेला बनेड परगणा आपल्यास प्राप्त झाला म्हणून पूर्वीपासून सदाशिव बलाळ याच्यातर्फे पेशव्याचा प्रयत्न चालू होता पेशवा आपल्या भेटीस येत आहे हे कळताच राण्याने पेशव्याच्या स्वागतार्थ बाबा तख्तसिहास रवाना केले तख्तसिह आपल्या बट्या पाहुण्यास घेऊन उदेपुरास पोहोचला व चम्पावागेत या बड्या पाहुण्याची उतरण्याची सोय करण्यात आली मुकामाच्या दुसऱ्या दिवशी पेशव्याच्या सन्मानार्थ राण्याने मोठा दरबार भरविला मध्यभागी सुवर्णमंडित दोन सिंहासने ठेवण्यात येऊन एक राण्याने व दुसरे पेशव्याने सुशोभित करावे अशी योजना करण्यात आली पेशव्यास सामोरे जाऊन राण्याने त्याचे स्वागत केले व आसन स्वीकारण्याची विनंति केली “ राणाजी, आपण चक्रवर्ति आहात, आपल्या बरोवरीने मी वसणे अयोग्य होईल, ’ अने प्रजमानास खुश करणारे समर्पक उत्तर देऊन राण्याच्या जवळच पण थोडेस खाली असलेल्या आसनावर पेशवा अगिष्ठित झाला व कामास सुरुवात झाली दरसाल दीड लाख खडणी व बनेड परगणा कायमचा आपणास मिळावा अशी पेशव्यातर्फे मागणी करण्यात आली द्रव्य द्यावयास राणा कबूल झाला, पण आपल्या राज्यपैकी परगणा गमावून बसण्याची त्याने नाखुशी दर्शविली ^९

तहाचे बोलणे लावल्यामुळे पेशव्याचा मुकाम काही दिवस उदेपुरावर राहिला दरम्यानच्या काळात ठिकठिकाणच्या राजेरजवाड्यांनी मेजवानी दाखल पेशव्याकडे माल्यवान चिन्ना रवाना केल्या ^{१०} सवाई जयसिंगाचा दिवाण पेशव्याच्या भेटीस आला त्याजबरोबर पेशव्यास नजराणा म्हणून दोन लाख नख्त शिवाय जवाहिर व वस्त्रे, पाच घोडे व हत्ती असा पाच लाखाचा ऐज जयसिंगाने पाठविला व त्वरेने जयपुरास भेटीस बोलाविले जयपुरास आल्यावर पेशव्याने सवाईच्या मध्यस्थीने बादशहास भेटाव, बादशहाने पेशव्याची भेट घेऊन वीस लाख नख्त व चाळीस लक्षाची जाहागीर माळव्यात द्यावी, दोस्त महमदाचे सुलखात तनखा द्यावा असा तहाचा कच्चा मसुदा महादेवभट्टामार्फत पेशव्यास लिहून ^{११} पाठविला

पण जयसिंग, खानडोरात याजवर इतराजी होऊन सवाईच्या सुभ्यावर कमरदीखानाची किंवा सादतखानाची नेमणूक करण्याचा बादशाहा विचार चालला

असतां तो जयसिंगास पुन पेशव्याकडे मध्यस्थी करावयास सांगतो हा फेरबदल एकाएकी कसा झाला ? सादतखान, अभयसिंग यास बोलावून युद्धाची तयारी करून स्वतः मराठ्यांविरुद्ध चालून जाण्याची भाषा बादशाहा विसरला तरी कसा ? याचे उत्तर शोधावयास दूर जावयास नको, ते बादशाहाच्या अस्थिर भिन्या स्वभावात व पोरकट बुद्धीत ताबडतोब मिळते. फौज जमवून स्वतः मराठ्यांवर तो निघता तर मीरबक्षी, वजीर, याचे खेळ जागच्याजागी जिरले असते. पण त्या सुखासीन वेडप्याला आपल्या स्वास्थ्याचा भग नको होता. दिवसातून अठरा तास झनानग्याऱ्यातील मृदुमृदुल झुणझुण सगीताने मन रिझविणाऱ्या त्याच्या जीवाला तरवारीचा खणखणाट कसचा गोठ लागतो ? खानडौरान त्याच्या मर्जीतला, अहर्निश याच्या सनिध, तो समेटास उत्सुक ज्या सादतखानाच्या सल्ल्याने बादशाहाने समेट फिसकटवला त्याचे यश बुद्देत्यांनी प्रथमच हिरावून नेले. आपला राग आवरून बादशाहाने खानडौरान यास जवळ करून मराठ्यांशी तह घडवून आणण्याचे काम त्यावर सोपविले.

उदेपूर येथील पिचोली सरोवरातील विख्यात जलमंदिर पाहून^{१२} राण्याकडून परगण्याऐवजी जास्त रक्कम स्वीकारून पेशव्याने ८-२-३६ ला उदेपूर सोडले. जयसिंगाकडून आयामल व खानडौरानकडून निज्याबत अलीग्वान यापूर्वी उदेपुरास दाखल होऊन त्यानी तहाची वाटाघाट सुरू केली होती. जयसिंगाची भेट होऊन समक्ष भेटीत त्याच्याकडून आपले सर्व मुद्दे मान्य करून घेऊ याबद्दल पेशव्यास शकाच नव्हती. जयनगरच्या वाटेवर असता नाथद्वारचे पवित्र

१२ जलमंदिर पहावयास नेऊन तेथे पेशव्यास दगा करावयाचा असा रजपुताचा बेत होता, पण याचा सुगावा पेशव्यास लागून त्याने जलमंदिर पहाण्याचे नाकारले व दडादाखल सात लाखाची रक्कम उदेपुरच्या राण्याकडून उपटला अशा हकीकत सर जडुनाथ सरकार आपल्या *Fall of the Mughal Empire* या ग्रंथात देतात. पण पेशवे रोज-कीर्दीत छ २ सवाल सीत सलासीन या दिवसमास खालीलप्रमाणे नोंद आहे.

“ खर्च रुपये ३९ राजश्री राज उदेपूरचे जलमंदिर पहावयास गेले तेव्हा

४ रेंरात

३५ इनाम

३० नावाडे

५ मगरीवाले

३९ ”

या नोंदीवरून पेशव्याने जलमंदिरास दिलेल्या भेटीसंबंधी तिळमात्र शका उरत नाही.

क्षेत्र त्यागले तेथे दोन दिवस मुकाम करून पत्नीसमवेत यथासांग पूजाअर्चा पेशव्याने आटोपली,^{१३} ब्राह्मण, गोसावी, फकीर यांना उदार हस्ते दानधर्म करून पेशवा जयनगरची वाट चाल लागला खुद्द मोगल दरबाराने पेशव्याशी संधि करण्याचे धोरण स्वीकारलेले, मग मार्गातील छोट्या राजेरजवाड्यांनी पेशव्यास सतुष्ट राखण्याकरिता नजराणे पाठविले तर नवल काय? मेजवान्या घेत घेत, लहान लहान मुकामांनी पेशवा ३ मार्चला जयनगरनजीक पोहोचला दुसऱ्या दिवशी ४ मार्च रोजी मोठ्या सनारभाने जयसिंग व बाजीराव यांची भेट घाली पेशव्यास मेजवानी दाखल २००० रु., मृत्यवान अलंकारांनी गजविलेल्या आपल्या सभ्रहांतील एक नामा कित फत्ती, ३५ उट, शृंगारलेल्या दोन पालख्या जयसिंगाने नजर केल्या त्या वर्षाच्या चौदाईदाखल वीस लाख नरत पेशव्याने पदरात पाडून घेतले^{१४} व माळव्याच्या सुभेदारीचे फर्मान बादशाहाकडून मिळवून देण्याचे कबूल करून जयसिंग परत गेला

राणाजीने व सवाईने पेशव्याच्या अटी सर्वस्वी कबूल केल्यामुळे त्याच्या मुलत्वात उपद्रव देता येईना पेशव्याबरोबर लष्कर तर अनिवार होते तहाचे बोलण वादशहाशी सुरू झाले होते, ही वाटाघाट सपेथान लष्कराचा खर्च भागवावा कसा हा पेशव्यास मोठा पेंच पडला, मारवाडची मोहीम काढून पेशव्याने हा पेंच वारावयाचे ठरविले गतवर्षापासून दिल्ली दरबारात पेशव्याच्या विरुद्ध पक्षात मारवाडचा अभयसिंग सामील झाला होता त्याला तबो पोहोचविणे जरूर होते जयपूरचे कावे व मारवाडचे राठोड यांचे क्रित्येक पिढ्यांचे वैर असल्यामुळे या वेळी आपण मारवाडात फौजा रवाना केल्या तर सैन्याचा खर्चहि परस्पर निभेल व जयसिंगास आपल्या मंत्रींचे प्रत्यंतर मिळेल अशा विचाराने पेशव्याने शिंदेहोळकराच्या हाताखाली एकफौज मारवाडात रवाना केली^{१५} अभयसिंगाची एकएक ठाणी घेत ही फौज मेडत्यावर चालून गेली (१ ४ ३६) प्रतापसिंगास बोलीचाली करण्यास शहरात पाठविले पण थाक लागेना, तेव्हा हल्ला चढवून ठाणे घ्यावयाचे असे मराठ्यांनी ठरविले पहिल्याच हल्ल्याबरोबर शहर खाली आले शहरातील लोक किल्ल्याच्या व सराईच्या आश्रयास गेले व तेथून बाहेर निघून एक दोन वेळा मराठ्यावर निकराचे हल्ले करून त्यांनी मराठ्यांच्या आघाडीचा मोर्चाहि काबीज केला पण बाहेरून कुमक न पोहोचल्यामुळे खड भरून मेडत्याने आपली सुटका करून घेतली मेडत्यानंतर नागोर-अजमीरवरून मराठ्यांचा बरवटा फिरला मारवाडचा प्रदेश उध्वस्त करीत लुटीने लाढलेले शिंदे-होळकरांचे सैन्य एप्रिल सरतासरता माळव्यात पेशव्यास सामील झाले

१३ पे रा १४ Elliot and Dawson १५ Elliot and Dawson,
पे द नि का १३. ४९ १४ १४ ५६

एकेच ठिकाणी शत्रूस आपले सैन्य जमविता येऊ नये म्हणून जुजबी फौज देऊन ' बुदेल्याकडील पैक्याचा निर्वाह करणे, तिकडील तालुक्याचा धडा उरकून तिकडेच राहणे ' अशी कामगिरी नेमून देऊन बाजी भिवरावची रवानगी बुदेलखडाकडे करण्यात आली होती स्वतः पेशवा जगी सामानानिशी निघाला आहे हे कळल्यापासून सर्वजण आपापल्या ठायी भिऊनच होते दतिया, ओढसे या प्रांते बाजी भिवराव पोहोचतो तो " दोन्ही स्थळातून बोलीचाली करावयास भले माणूस लष्करात आले त्यांचे म्हणणे पडले की, सालगुदस्ता आपणावरी कसाला झाला आणि पैकाहि द्यावा लागला, याकरितां काही रयात करावी म्हणून फार रडवढल केली त्याच्याशी बोली करून गुदस्तापेक्षा काही जास्त खडणी ठरवून मुदती करून दिल्या " दोन्ही सस्थानानी सलुखाने बाकीचा निर्गम करून देताच भडावरकडे बाजी भिवरावाने मोर्चा फिरविला भडावरशी बोलणे चालले असता सुकलेरा, गुजरोला, पळोर, उचाट व जाटवाडा येथील जमीनदाराकडून खडणीच्या प्रयोजनाय माणसं येऊन बोलीचाली होऊन खडणीचे करार झाले भडावरकरांन फारसे आडेवेढे न घेता नमते घेतले अशा रीतीने सोपविलेली कामगिरी अवध्या महिन्यात संपवून बाजी भिवरावाने पेशव्यास लिहून कळविले, " या उपर पुढे जावयास जागा नाही आज आमचा मुकाम कन्हेरगड प्रा दतिया नजीक सिध नदी एथे आहे येथे भडावराचाहि मेढा आहे व हिरदेसाहजीचाहि आहे याच प्रांते फार दिवस राहता येत नाही कौली मुलुख खराव होईल पुढे यमुनापार जावे तर मार्गांत पाणी नाही कुठ्याचे पाणी आहे या पुढे काय मनसबा योजला आहे आज्ञा केली पाहिजे " १६ (३० १ ३६) खडणीचे वायदे ठरले तरी खडणी वसूल होताहोता फेब्रुवारी महिना आला मुलुखगिरीच्या दिवसात शत्रूच्या प्रदेशावर गुदराण चालवावयाची हा मराठी फौजेचा शिरस्ता बुदेलखडच्या सस्थानिकानी खडणीचा निर्गम करून द्यावयाचे कवूल केल्यामुळे या कौली मुलुखावर मराठी फौजांस हात मारता येईना

फौजेचे पोट कसे निभवावे या विचारात बाजी भिवराव असता पेशव्याकडून सूचना आली की, यमुना उतरून कालपीपलीकडील मुलूख मारावा पेशव्याने सुचविलेल्या मार्गांत एक अडचण होती ती म्हणजे कालपीजवळील यमुनेचे उतार बुदेल्याचे मुलखात असल्यामुळे त्याच्या समतीशिवाय रेटेकरास या मुलखातून कूच करता येईना बुदेल्याकडे वकिलीच्या प्रयोजनानिमित्त गोविंद बल्लाळ याची पूर्वी पासून नेमणूक होती, त्याच्या मार्फत रेटेकराने बुदेल्यासी राजकारण केले की, दोन्ही फौजानी मिळून यमुना उतरावी, दुआबात शिरावे, व कालपीपलीकडील मुलूख

मारावा बुंदेल्यास ही सूचना मनापासून पसत पडली ज्याच्याशी बुंदेल्याचे आजन्म हाडवैर त्या मोगल सुभ्याच्या अमलाखाली काल्पीपलीकडील मुख्ख असता मराठ्यांच्या साहाय्याने शत्रूस हैराणगत करण्याची संधि बुंदेले वाया जाऊ देतील हे सभवनीय नव्हते याच वेळी मराठ्यांच्या सुदवाने गाझीपूरच्या जमोदाराचा लेक रूपराय बापाच्या मृत्यूचा सूड उगविण्याकरितां साहाय्य मिळाल्यास पहावे म्हणून बुंदेल्याकडे आला होता त्याची व गोविंद बल्लाळाची भेट होताच मराठ्यास सामील होण्याचे त्याने कबूल केले बुंदेले पाच हजार, गाझीपूरचा रूपराय व बाजी भिवराव या त्रिवर्गानो आग्न्याच्या रोखे कूच केले ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यावर दोन हजार पठाणांची तुकडी असून किल्लाहि अभेद्य होता वेढा घालून बसल्यास ठाणे कित्येक महिने दाद देणार नाही हे जाणून ग्वाल्हेर सोडून बाजी भिवराव वर सरकला गनिमाच्या हालचालीवर दरबारचे लक्ष होते दुआबात उतरण्यापूर्वी गनिमाना शह देण्याकरता महमदखान बगपाची दिल्लीहून खानगी झाली १४-१-३६ ला बगप धोलपुरास पोहोचला आणि चमेल उतरून मराठ्यांची वाट धरून बसला एकदम शत्रूच्या अंगावर चालून न जातां चमेल व कुवारी या नद्याच्या चिमट्यामध्ये बेहडात सभोवते भिताड घालून तोंफा जोडून चमेलीच्या रेंताडात लष्कर आवकून तो राहिला बाजी भिवराव नुराबादेचे सराईवर बगपापासून १७ मैलावर येऊन पोहोचला आश्रयाची जागा सोडून बगप पुढे येईल म्हणून बाजी भिवराव दहा बारा रोज तेथेच मुकाम करून राहिला परंतु बगपने खळी धरली ती सोडली नाही बगपला बाहेर काढावा म्हणून मोगलाच्या तळाभोवती मराठे राऊत घिरट्या घालू लागले ^{१५} दोनतीन तुकड्या यमुनापार होऊन त्यांनी इटावा कानपूर या प्रदेशात लुटालुट आरभिली इतके होते तो इकडे पेशव्याची दिल्ली दरबारशी सलुखाची बोलणी लागली व दरबारची खात्री पटावी म्हणून “क्षुलक उपद्रव करू नये, यमुना न उतरणे” ^{१६} अशा अर्थाची पेशव्याची पत्रे बाजी भिवरावास रवाना झाली बगपाकडून भला माणूस येताच त्याच्या विद्यमाने टराव होऊन पेशव्याच्या आज्ञेनुरूप मराठी फौजा परत फिरल्या अशा रीतीने बुंदेलखंडची मोहीम समेटाने आटपून बाजी भिवरावने दक्षिणेस कूच केले वैशाख सरता “राऊ स्वामीचा मुकाम उजनीकडे होता तिकडे दर्शनास यावयाची आज्ञा जाहली” त्याचरून मडे फौजेनसो दोन अडीच हजार फौज घेऊन रायाकडे गेले

मध्यतरीच्या काळात वर म्हटल्याप्रमाणे दिल्लीदरबारशी जयसिंग व खानडौरान यांच्या मध्यस्थीने समेटाच्या वाटाघाटी चालू होत्या धोडो महादेव वकील याजजवळ मतालबाची याद देऊन बादशाहाकडे पाठविण्यात आले या यादी अन्वये

“हिंदुस्थानांत येक वतनी जागा घावी, पेशव्यास व पेशव्याच्या सरदारास मनसबा व जाहगिरी द्याव्या, बादशाहाशी भेट होऊन तह कायम व्हावा, दक्षिणची सरदेशपाडेगिरी पेशव्यास मिळावी व खर्चास द्यावे” अशा मागण्या करण्यात आल्या व यापैकी बहुतेक बादशाहाकडून मजूर होऊन आल्या। आपल्या मागणीस ताबडतोब मजुरी मिळाल्याचे पाहता आपण फारच थोड्यावर सतुष्ट झालो ही चूक लक्षात येऊन को काय थोडोपताबरोबर दुसरी याद पाठविण्यात आली यात दोन मुख्य कलमे असून पहिल्या अन्वये पेशव्याने स्वारीचा खर्च म्हणून तेरा लाख रुपये मागितले व “माळव्याची सुभेदारी व दरोवस्त सुभा बादशाही किल्ले व कदीम राजे व इनामदार व रोजीदार यांसेरीज आम्हास जागीर द्यावा ” अशी मागणी वाढविली थोडोपताच्या पाठोपाठ बाबूराव महार याची रवानगी करून सूचना करण्यात आलीकी, “ चिमणाजीपत, बाजीराव यांचे भाऊ सरकार चाकरीत येकनिष्ठ आहेत, सरकारकामाविषी बाजीराव यासी बहुतना प्रकारे समजावितात, रायव दोन लक्ष रुपये चिमणाजीपत यास सरकारातून द्यावे ” बादशाहकडून बाजीरावाने ओढसा, भदावर, चंदेरी, नरवर, सिपरी, रामपुरा, आमसरे, कोटा दतिया, सेची, सेमटा व बुढी या माळव्यातील वतनदार सस्थानिकाकडून दहा लक्ष खडगो सांगोसाल वसूल करण्याचा हक्क मिळविला दिल्ली दरबारची समेट करण्याचो उत्कट इच्छा पाहून बाजीरावाने फिरून जी नवीन याद लिहून दिली तिची कलमे बितपत्तीलवार

१ सुभे माळवा दरोवस्त राज्याचे तालुक्यासहित आम्हास जाहागीर व सुभेदारी आमचे नाव द्यावी

१ यार महमदखान व इजतखान यास काढून द्यावयाविसी सरकारातून कुमक व्हावी व त्याच्या तालुक्याची जमींदारी आम्हास द्यावी

१ किल्ले साउचगड, धार व रायसेन, प्रात माळवा कुटुब देवावयासी पत प्रधान यासी द्यावा

१ चमलचे किनाऱ्यापावेतो जहागीर राव पतप्रधान यास द्यावी जे समई तिकटील राजे रजूर होऊन नजर देतील तेव्हा त्याच्या वतनी महालास उपद्रव होणार नाही

१ राव पतप्रधान यास कर्जदारीची वोढ बहुत, सबब पन्नास लाख रुपये तूर्त बगाल्यावर देवावे

१ प्रयाग, काशी, गया व मथुरा पेशव्यास जहागिरीदाखल मिळावे

१ आग्न्यास द्यावे व राव पतप्रधान याची भेट अमीरखान व राजे जयसिंग यांचे विद्यमाने व्हावी भेट जाहाल्यावर निरोपहि द्यावा

१ सरदेशपाडगिरी राव पतप्रधान यास वतनी करून द्यावी.

१ दक्षिणेत कित्येक राव पतप्रधान यास इनाम देऊन सनदा करून घ्याव्या याशिवाय दक्षिणच्या सहा सुभ्यापैकी पन्नास लक्षाची जहागीर व जो खजिना दक्षिणचा, पेशव्याच्या कोसीस केल्याने रुजू येईल, त्यापैकी अर्धा सरकारात व अर्धा पेशव्यास, सिवनेरचा किल्ला व कितीयेक गांव वतनी व चदावराचे राज्य शाहु राजे यांस द्यावे असेहि जादा मुद्दे घुसडण्यात आले ^{१०}

दर क्षणाला वाढत चाललेल्या पेशव्याच्या मागण्या ऐकून बादशाहा तर थक्क झाला. दोन्ही पक्षांना समेट हवा असतो तेव्हा सामोपचाराच्या भाषेचा उपयोग, पेशव्याच्या मागण्या सर्वस्वी कबूल करणे म्हणजे स्वतः निर्माल्यवत् होऊन निम्याहून अधिक राज्य पेशव्याच्या स्वाधीन करण्यासारखेच होते तहाच्या अटीप्रमाणे दक्षिणचे सहा सुभे, माळवा, बुंदेलखंड, बगाल पेशव्याच्या हाती जाणार, या घातकी अटी मान्य करण्याऐवजी मराठ्यांना काबूत आणण्याचे भगीरथ प्रयत्न करण्याचेच दरबारात ठरले व समेट फिसकटला

प्रकरण ५ वें दिल्लीवर चढाई

(१७३६-१७३७)

“ उज्जन प्रांत आल्यावर तिकडून बाजी भिवराव यांची फौजहि आली कट फार जमा जाहले खर्चाचा मोठा गवगवा झाला दिल्लीकडून खर्चास काही न आल्यामुळे मोठी कुचबणा झाली यास्तव राजश्री राजसुहेब लष्करसुधा देशास गेले येथे तुम्हासी बोली केली होती की माळव्यात छावणी करतां आम्ही व मल्हारबा व त्रिवर्ग पवार याप्रमाणे फौज दहा पधरा हजारापर्यंत राहिलो, खर्चाची पोस्ती बेगमी करून पाठविणे व पचविसाच्या सनदा बोलीप्रमाणे पाठविणे व सुभ्याची सनद घेणे कोणत्या गोष्टीची बाकी न ठेवणे ते ठेवतील तर त्यास भारी पडेल ”^१ मजकुराचे जरबेचे पत्र माळव्यांतील छावणीतून राणोजी शिंद्याने आपला दिल्ली येथील वकील महादेवभट्ट हिंगणे यास ८ जून १७३६ ला रवाना केले

पेशवा व सवाई जयसिंगाची ४ मार्चला भेट झाली पेशव्यांचे मनोगत दरबारास कळवून पेशव्याच्या नावे सुभेदारीची फर्माने मिळविण्याकरता सवाई दिल्लीस गेला व समेदाची बोलणी सुरू झाली पेशव्यांचे एक एक मुद्दे मान्य करावे तर त्याच्या वकिलाने जुनी याद बदलून नवीन लिहून द्यावी या वाटाघाटीत दोन तीन महिने काही निष्पन्न न होता लोटले वाढता वाढता पेशव्याच्या मागण्या इतक्या बेसुमार वाढल्या की या भरभराट मागण्यास मान्यता दाखविणे दिल्ली दरबारास अशक्यप्रायच होऊन बसले. पेशवा सैन्यानिशी माळव्यात होता तोपर्यंत मात्र त्या सुचविलेल्या अटीवर तहास आपली तयारी नाही हे कळविण्याचे दिल्ली दरबारास धैर्य झाले नाही वैशाख सप्त आला व मृगाच्या सुरुवातीस मराठ्यांची धाड दक्षिणेस निघून जाईपर्यंत वाटाघाटीच्या मिसाने कशीबशी वेळ मारून न्यायवाचे दिल्ली दरबारने ठरविले दरबारच्या अपेक्षेप्रमाणे तहाची चर्चा अर्धवट टाकून पेशवा दक्षिणेत निघाला, पण आपले काम तडीस नेण्याकरता त्याने शिंदे, होळकर व पवार या आपल्या सरदारांकरवी माळव्यात छावणी करवली

१ राजवाटे खंड ६ नं. ९५, ९६, ९७ ही पत्रे राजवाड्यानी १७३४ ची धरली आहेत व इतरांनीहि तेच साल मान्य केले आहे पण आतील मजकुरावरून ही तिन्ही पत्रे १७३६ ची आहेत याबद्दल शंका वाटत नाही १७३४ त पेशवा खानदेश-पलीकडे गेला नाही.

तहाला दरबार नाखूष व पेशवा दक्षिणेत निवून गेटप्राचे कळले आता सहा महिने तरी मराठ्यांची हालचाल होण्याची भीति नव्हती राणोजी शिंदे पैक्याची वाट पाहून थकला त्याने दोन आठवड्यांनी पुन जासूद पाठऊन कळविले (२२-६-१७३६), “दोन महिने झाले खर्च तर अनिवार, पोट चालावयास पाहिजे (तहात ठरल्याप्रमाणे) तमाम गिरासियाचा बदावस्त केला, पठारीस ठाणे बसविले, लालगडवाला लुटला, चोर देशातरास गेले, रयतीस कौल दिला, प्रस्तुत सोनदेवाडियात छावणी केली अगर परगण्यांत आहो कराराप्रमाणे सनदा व खर्च व सुभ्याची सनद सर्व गोष्टी करून पाठविणे ’ राणोजी शिंद्याने इतकी निकडीची पत्रे पाठविली तेव्हा फौजेच्या खर्चास बादशाही खजिन्यातून एक लाख रकम मजूर झाली व राहिलेल्या रकमेची भरपाई करण्याचे अभिवचन देण्यात आले राणोजीन चिडून वकिलारा लिहिले की, “ खर्चाम काय करावे ? त्यास अजून इतबार न येच तर या सलुखांचे काय ध्यावे ? अवघा पैका बोलीप्रमाणे घेणे येथील बंदोबस्ताचे काम चाली लावावे लागते तरी सुभ्याची सनद व कुमकेची पत्रे, समेत तोफखाना, सवाईजी व राणाजी, व बुर्दा कोटा, नरवर, ओटसे, दतिया, भदावर, वगैरे घेणे याबद्दल सुभ्याची सनद व कुमकेची तरतूद करून अर्धा खर्च व यादी दास्तीचे कुल फर्मान घेऊन येणे.” सप्टेंबरात महादेवभट पादशाहाकडून फर्मान घेऊन शिंद्याच्या छावणीत दाखल झाला.

महादेवभटान फर्मान आणली ती नायब सुभेदारीची व दक्षिणेच्या सरदेशपाडे-गिरीची, त्यात पेशव्याच्या इतर मागण्या धुटकाऊन लावल्या होत्या मोगलाने पेशव्यास चकविले याकरता त्याचे पारपत्य करणे प्राप्त झाले पावसाला सरताच फौज जमवून पेशवा १७३६ च्या २२ नोव्हेंबराला^२ उत्तरेची वाट चालू लागला शिंदे, होळकर, पवार माळव्यात छावणी करून होते. त्याच्या भिलसा येथे जानेवारीत भेटी होऊन मोहिमेचा कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला गतवर्षी समेतावर घालून बादशाहाने मराठ्यांच्या मागण्यांना शेवटपर्यंत अनुमोदन दिले नाही, तेव्हा सवाई जयसिंग व खान-डोरान याच्या मध्यस्थीपेक्षा स्वतःच्या सैन्याच्या जोरावर आपले हेतू पार पाडण्याचे पेशव्याने ठरविले माळव्यातील जी जी ठाणी हद्दीपणाने मराठ्यांचा असल कबूल करित नव्हती त्यांना वठणीवर आणण्याचे निश्चित झाले पहिला हला भिलशावर आला भिलशाच्या पाठोपाठ चंदेरी वगैरे रोहट्याच्या जिल्ह्यातील ठाणी एकामागून एक सर करीत, पेशवा बुंदेलखंडात उतरला ओडशा, दतिया, नरवर येथील मामला उरकून भदावरच्या मुलखावर पेशव्याने चाल केली भदावरच्या राजाजवळ जयपत तयारीने असलेले पायदळ, घोडदळ व पन्नास हत्ती होते, शिवाय अलाहाबादचा सुभा सादतखान आपल्या कुमकेस येत आहे अशी खात्रीची

बातमी आल्यामुळे सलुखाचे बोलणे झिडकारून राजा फौज घेऊन बाहेर पडला व लढाईस सुरुवात झाली ^३ भदावरच्या राजघराण्यात भाऊबदकी होती त्या भाऊबदकीने या वेळी उचल खाल्ली अनुरुद्धसिंगाशी वर असलेला एक भाऊ मराठ्यास सामील झाला त्याच्या सांगण्यावरून पेशव्याने सैन्याचे दोन विभाग केले एक विभाग राजाच्या मुख्य सैन्याच्या तोडावर ठेवून दुसऱ्या फौजेने वळसा घेऊन गोहदच्या बाजूने अटेर शहरांत प्रवेश केला शहराचे सरक्षण करण्याकरतां राजा मार्गे हटला व किल्ल्याच्या आश्रयाला गेला “किल्ल्यास वेढा देऊन पेशव्याने पृथ्वर बतग केले की, राजा सहकुटुंब शरण आला २० लाख खंडणी व १० हत्ती देण्याचे कबूल केल्यावरून राजास जीवदान देण्यात आल ” ^४

बाजीराव दक्षिणेतून निघाला, रोहिल्याचा जिल्हा काबीज करून ओडशा भदावरपर्यंत पेशव्याची फौज येऊन पोहोचली, अटेर मराठ्यांनी मारली ह्या बातम्या ऐकून दिल्ली दरबारास मराठ्यांच्या प्रतिकारार्थ हातपाय हालविणे भाग होते बाद-शाहाकडून अभयसिंग, जयसिंग, सादतखान यास फाजा घेऊन दिल्लीस येण्याबद्दल फर्माने पाठविण्यात आली यावरून जयसिंग पधरा हजार फौज व तोफखाना घेऊन डेरेंडाखल झाला ^५ अभयसिंगानेहि दहापधरा हजार फौजेनिशी कूच केले सादतखान यमुनानजीक पोहोचल्याची बातमी जासुदाने आणली फौजेच्या दहशतीने मोगलाकडून आपल्यास फायदेशीर तह घडवून आणण्याच्या विचाराने पेशवा मोहिमेवर निघाला होता त्यास मोगलाची सैन्ये एकत्र होत चालली हा प्रकार अनिष्ट वाटला या सर्व फौजास एक होण्यास संधी न मिळाली म्हणून बाजीरावाने सटवोजी जाधव, बाजी भिवराव, अडारूचा जमीनदार, महारजो होळकर आदिकरून सरदाराना पांचसात हजारानिशी यमुना पार केले ही तुकडी दुआबात शिरून शत्रूचा प्रदेश उध्वस्त करीत आपल्याचे मार्गें चालू लागली. फिरोझाबाद, इतिमादपूर लुटून जलेसर येथे मराठे पोहोचले असता सादतखानाचे फौजेने त्यास गाठले दिवस उजाडतो तो मोगल मराठ्याची दृष्टादृष्ट झाली रात्रदिवस कूच करून इटाव्याहून ८५ मैलाचे अंतर झपाट्याने कापून सादतखान साठ हजार सैन्यानिशी मराठ्याचे पाठोपाठ आला आघाडीस त्याचा पुतण्या मनसूर अलीखान चालत असून त्याजपाशी १२ हजारची तुकडी होती ^६

आपल्यावर हल्ला करणारे सैन्य आपल्यापेक्षा कमती आहे या विचाराने मराठ्यांनी नेहमीच्या सरावाप्रमाणे मोगलास वेढण्यास सुरुवात केली, मनसूर अलीखानाची तुकडी हीच मोगलाची सारी फौज अशा गरसमजुतीने मराठ्यांनी हल्ला

चढविला मनसूर अलीखान लढाई देत, सादतखानाचे पन्नास हजारावर सैन्य पिछाडीस होते त्या बाजूस हटला मराठे आपल्या तावडीत आले आहेत हे दृष्टीस पडतांच मोगलानी जोराने चाल केली “ मराठ्यांची फौज कोती, युद्ध न होता मोगलांची दाटी देखोन मराठे पळून यमुना तीरास आले उतार सांपडला नाही यामुळे कित्येक राजूत बुडाले व कित्येक पळून लष्करास आले ”^७ या युद्धाचा वृत्तान्त फुगवून आपण मोठी लढाई मारली असे बहुत शोखीचे वर्तमान सादतखानाने बादशहास कळविले, पण वास्तविक ही लढाई म्हणजे मराठी सैन्याच्या लहानशा तुकडीशी झालेली चकमक होय आपल्या पाचपट भारी शत्रूसैन्य आहे हे लक्षांत येताना मराठे राउतानी “ वाट फुटेना जाणोन यमुनेत घोडी घातली तेव्हा मोगलानी दाटी करून ऐशी माणूस मारले से दोनसे जखमी झाले पाचसे माणूस व घोडी लहान धोर, यारदी दोन चारशे नेली नदीत कित्येक माणसे व घोडी बुडाली ”^८ वरकड फौज सुरक्षित पेशव्याजवळ येऊन पोहोचली मोगलाच्या नेहमीच्या ढिलाईच्या स्वभावावरून सादतखान सर्व सैन्यासह इतक्या थोडक्या वेळात ८५ मैलाची मजल मारील ही कल्पना नसल्यामुळे मराठे सादतखानासबधी बेफिकीर राहिले आपली चूक दृष्टीस पडताच त्यांनी पाय काढता घेतला मराठ्यांचे खरे नुकसान झाले ते उतार न सापडल्यामुळे बहुतेक सैन्य सुरक्षित परतीरी आले काही राजूत मात्र या पळापळीत मारले गेले

निजामच्या दरवारी सविस्तर हकीकतीचे सावकारी पत्र आले त्यांत “ मजमून श्रीमत राजश्री यजमान स्वामी आगरेयानजीक आठ कोस फौजेसह वर्तमान आहेत राजश्री पिलाजी जाधवराऊ व मलारजी होळकर व राणोजी शिंदे व हुजरात यैसिसी फौज दहा बारा हजार निवडोन यमुनेपार हत्तीवर जीन घालून घोडी तरोन पार गेले आणि दोन शहरे उत्तम लुटली तेथून सादतखान चौ पाचा कोसावर सनिधच होते. त्यास फौजेचे वर्तमान श्रत जाले की गनीम समीप आले त्याउपरी त्याकडील मशारनिलेखा भाचा मनसूर अलीखान पधरा हजार बलकी वीस हजार फौजेनसी याजवर आले त्यास मराठी फौज तमाम बेकाम होती, परंतु सरदार सावध होऊन कोणी जीन ठेविले, कोणी ठेवीत होते, तो मोगलासी गाठ पडली युद्ध उत्तम रीतीने जाले ताब्याचे दात खटे केले युद्धात माणूस उभयपक्षी हजार बाराशे पडिले कोणी जखमी कोणी ठार झाले मागती सरदार तमाम सावरोन फौजेसमेत येमुना उतरोन श्रीमताजवळ आले त्या उपरी बुनगे निवडून बुधेल्याचे पाचशे स्वार बराबर देऊन माळव्यांत लाविले. सुरजेस दाखल जाले श्रीमत स्वारी सडी फौज पनास हजारानसी आगरेयानजीक आठा कोसांवर जाहेत सलाबत तांब्रावर गालब आहे.

जयसिंग अमेसिंग वगैरे राजपूत आग्नेयानजीक आले आहेत. खानदौरा सादतखान वगैरे आग्न्यास दाखल जाले येसे वर्तमान आहे मुख्य गोष्टी येमुनापारची लढाई दग्याची झाली परंतु श्रीने तमाम सरदार व मातबर माणूस तेवढे सलाबत मावारे आणिले लहान सहान लुटारे जाया झाले ”

मराठे नदी उतरून पेशव्यास येऊन मिळाले त्यांच्या पाठोपाठ नावाचा पूल बाधून सामानानिशी आग्नेयानजीक सादतखान उतरला व वजीर, मीरबक्षी याची फौज आली की, मराठ्यांच्या पाठलागास सुरुवात करावयाची असा बेत करून तो आग्न्यावर राहिला दुआबात शुमाकूळ माजवून शत्रूचे लक्ष दुसरीकडे वेधून ठेवण्याचा पेशव्याचा पहिला प्रयत्न सपशेल फसला तेव्हा नवीन डावपेंच आखण जरूर झाले सैन्य सावरून बाजीराव आग्न्याच्या मुलखातून अलीकडे सरला व त्याने जड सामान बाजारबुणगे बुदेलखडत रवाना केले पेशव्याच्या हालचालीचे मर्म लक्षात न आल्यामुळे ‘ मराठी फौजानी सलाबत खाली, मराठ्याचा शह मोगली फौजावर दसत नाही ’ अशा भूमिका उठल्या माळवा बुदेलखड महालातील जमीनदारानी उचल खाली व ते सर्वजण तरतेबुडते पाहू लागले

सादतखानास सामील होण्याकरता वजीर कमरुद्दीनखान व मीरबक्षी खान-डौरान याच्या हाताखाली फौजा रवाना झाल्याची बातमी पेशव्याकडे होतीच या सर्व फौजा एकत्र होण्यापूर्वी सादतखानाच्या सैन्याचा फत्ता उडविला तर मोगल दरबारची धडपड ताबडतोब बदलली हे बाजीरावास दिसत होते, पण हे व्हावे कसे ? “ सादतखानाने आग्न्याचा आश्रा केलेला, तेथे जाऊन युद्ध करावे तरी तो आश्रियाचा असता मोडेल न मोडेल कळतच आहे जरी गभीर यमुनेच्या सगमी दिल धरून राहावे तरी ते जागा जवून, कोतरखळ्या फार, खानडौरान व बगप वगैरे दिल्लीहून आग्न्यास येत होते व एक झाल्यास मनसबा भारी पडेल, याकरता सगमी राहाणे उत्तम नव्हे दुसरे सादतखानानी पादशाहास व अमिरास लिहून पाठविले मराठ्यांची फौज यमुना उतरून आली होती ती बुडविली दोन हजार स्वार मारले व दोन हजार नदीत बुडाले महारजी होळकर व बुळे कामास आले बाजीराव याची धाड आली होती तिची गत हे झाली त्याचे फौजेत बाकी राहिली नाही आपण यमुना उतरून मराठे बुडवून चमेलपार करतो पादशाहानी खुशाली करून सादतखानास वस्त्रे व मोत्याची माळ व शिरपांव पाठविला मोगली कारभार करावे थोडे, लिहावे फार, पादशाहास सत्य कळणे जरूर जाणून दोन विचार केले सादतखानास बुडवावे किंवा दिल्लीस जाऊन पुरे जाळवे सादतखान आग्रा सोडीनासे देखोन पेशव्याने दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला ”

मोगलांची दोन मोठाली सैन्ये दिल्लीहून निघून आग्न्याच्या दिशेने कूच करीत होती दिल्लीच्या आसपास या फौजा फिरकत असतां राजधानीवर चालून जाणे

म्हणजे अचाट साहस होते यशस्वी झाल्यास बादशाहाकडून मराठ्यांच्या अटी ताबड-तोब मान्य होतील हे उघडच होते पण मागातील अडचणी केवळ दुर्लघनीय होत्या कच्च्या दिलाचा सेनापति असता तर त्याने या वेळी माघार घेतली असती आणि ऐन प्रसंगी पिछेहाट झाली म्हणजे माळवा बुंदेलखंडात प्रस्थापित होत चाललेल्या मराठी सत्तेस जबरदस्त धक्का बसला असता सादतखानाने मराठी सैन्याचा पाडाव केला इत्यादि बातम्या चहूकडे फैलावताच ठिकठिकाणच्या जमीनदारांनी दुडी आर-भिली गेल्या पधरा वर्षांच्या स्वाऱ्या यशस्वी झाल्यामुळे मोगल सन्यात एक प्रकारचे भय, शैथिल्य उत्पन्न होऊन मराठे अजिंक्य आहेत ही कल्पना दृढ होत चालल होती आपण जिकडे जाऊ तिकडे यश प्राप्त होणार या आत्मविश्वासाने बेडरपणे मराठ्यांनी उत्तरेकडे हदोस मांडला आतापर्यंत त्यांच्याविरुद्ध रवाना झालेले सेनापती नुसत्या दहशतीनेच कच खाऊन माघारा गेले यशासारखा यशदाता नाही जय-अपजय हा सख्याबल, तोफखाना, सेनापतींचे कुशल डावपेच यावर जितका अवलंबून असतो तितकाच सैन्यातील लोकांचा हुरूप कायम ठिकठिकाणवर अवलंबून असतो मोगल सैन्यावर मात न करता माघार घेतली तर मोगल आपल्या पाठीवर येणार हे जाणून पेशव्याने कल्पनातीत धाडस करून दासविण्याचे ठरविले हे धाडस उत्तम रीतीने पार पाडण्याकरिता शत्रुसैन्याच्या हालचालीची बित्तबातमी ठेवून स्वतःच्या हालचाली मात्र अत्यंत गुप्त ठेवणे जरूर होते बहिरगुणगे व तोफाचे लढावर बरोबर असल्यास वेगाने कूच करण्याच्या मार्गात अडथळा होईल म्हणून त्याची रवानगी बुंदेलखंडात करण्यात आली^१ व स्वतः पेशवा इतक्या निमूळपणे दिल्लीवर चालून गेला की, आपल्याजवळून मराठ्यांची फौज कूच करीत आहे हे खुद्द वजिरास कळले नाही आगऱ्यासनिधच्या मोगल सेनापतींची हीच गत त्याची अद्याप समजूत होती की, मराठ्यांनी सलाबत खादली, आता फक्त त्यांना चमेलपार घालवून द्यावयाचे म्हणजे आपली कामगिरी झाली मोगल सैन्य हमरस्त्याने आगऱ्या-जवळून येत चालली होती दिल्लीवर चालून जावयास एकच मार्ग मोकळा होता व तो म्हणजे या सैन्यास बगल देऊन पश्चिमेच्या बाजूने कूच करावयाचे हा दिल्लीपासून आग्रा सवाशे मल व आगऱ्यापासून काही मल खाली पेशव्याचा मुकाम होता दिल्ली गाठण्याकरिता राजरस्ता सोडून मेवातच्या डोंगरी मुलखातून मोगल सैन्यास सुगावा न देता झपाट्याने मराठ्यांनी २०० मलाचे कूच आरभिले

पेशव्याच्या हालचाली पेशव्याच्या शब्दातच देणे योग्य होईल तो लिहितो, “पुर्न जाळावे व मराठे आहेत असे बादशाहास दाखवावे असा विचार करून २६ जिल्कादी (१८-३-१७३७) कूच करून पादशाही रस्ता सोडून लाब लाब

मजला मारून बदनसिंग चुडामण जाट यांचे मुलखातून मेवातियाचे सरहद्दीन डोंगर किनाऱ्याने चाललो खानडौरान व बगप आग्न्यास गेले यांची व सादत-खानाची भेट छ २ जिल्हेजी (२३ ३ ३७) झाली, धोडोपत खानडौरापाशी होते त्यास सादतखानाने खानडौरास सांगून पाठविले की, बाजीरावाची फौज मोडली ते खामा चमेल उतरून गेले आता त्याची खुशामत करण्याची जरूर नाही वकिलास निरोप द्यावा त्यावरून धोंडो गोविंद यासी निरोप दिला आम्हाजवळ आले जवळून कमरदीखान याची फौज गेली पण आम्ही त्यासी गाठ न घातली वीस वीस कोसाच्या मजला मारून छ ७ जिल्हेजी (२८ ३ १७३७) दिल्लीस बारापुला व कापिकेचे देऊळ उजवे टाकून कुशवदी नजीक शहर पथे मुकाम केला पुरे जाऊन खाक करावे तर दिल्ली महास्थळ पातशाहा बरबाद झाल्यास फायदा नाही दुसरे पातशाहाचे व खानडौरानचे चित्तात सलुख राखावयाचा आहे मोगल त्यास सलुख करू देत नाही व अमर्यादा केल्यास राजकारणाचा दौरा तुटतो याकरता आणी लावावयाचे तहकूब करून पातशाहास व राजे बखतमल यास पत्रे पाठविली शहरातून ट्रान हत्ती व घोटी, उटे आली होती ती सापडली लष्करचे लोकानी शहरचे लोक भवानीचे यात्रेस बाहेर आले होते त्यास झाबडाझाबड केले दुसरे दिवशी बुधवारी पातशाहाचे आज्ञेने राजे बखतमल याणी उत्तर पाठविले की धोडोपताम पाठविजे त्यावरून मशारनिल्लेस पाठवावे तरी आम्ही शहराजवळ आलो दिल्लीत गळवला झाला यास्तव (धोडोपतास दगा होईल या भीतीने) पाठविले नाही उत्तर पाठविले भला मजुरा व स्वार पाठवून देणे मशारनिल्लेस पाठवून देतो आम्ही शहरानजीक राहिल्याने शहरास उपसर्ग लागेल या करता कूच करून झीलच्या तला वावर जातो म्हणून उत्तर पाठवून आम्ही कूच केले ”१०

दोन प्रचंड फौजा पाठवित्या असूनहि मराठे दिल्लीनजीक येउन पोहोचले यावरून मराठ्यांनी आपल्या सैन्याचा फत्ता उडविला, आता दिल्ली सोडून यमुनापार तरी व्हावे किंवा पेशवा सांगेल त्या अटी कबूल करून तह करावा हे दोनच मार्ग बादशाहास उरले ठरवारात तर अप्रतुद्ध, अविचारी, पोरकट सरदाराचा भरणा प्रत्येकाने आपापल्या मगदुराप्रमाणे मार्ग सुचविला शेवटी तोफखान्याचा मुख्य मीर आतप सादुद्दीन याच्या म्हणण्याप्रमाणे दिल्ली लढविण्याचे ठरले खुद्द दिल्लीत दहा हजार स्वार व वीस हजार हशम व बराच तोफखाना होता फिल्ल्याच्या सरक्षणार्थ तोफखाना व तीन हजार लोक ठेवून राहिलेल्या सैन्याने मराठ्यावर चालून जावे असे निश्चित झाले अमीरखानाकडे या सैन्याचे आधिपत्य असून त्याच्या मदतीस सादुद्दीनने आपला तोफखाना दिला अमीरखानच्या हाताखाली भाघरखान,

मुबारीकखान, हसनखान कोका इत्यादि सरदार असून अवेरच्या पलटणांतील राजा शिवसिंग पाचशें व राजा अजमेरसिंग तीनशे लोकांनिशी सामील झाले किझा व बादशहाचे सरक्षणाचे काम साधुद्दीन याजकडे सोंपविण्यात आले ^{११}

रात्र पडतांच अमीरखान सैन्यानिशी मिस्त्रीखानच्या फाटकातून बाहेर पडला. तेथे आघरखान, मुबारीकखान अमीरखानास येऊन मिळाले तिघानी विचार करून युद्धाचे बेत ठरविले व त्यास अनुसरून मराठ्यांच्या तोडावर शहरानजीक तलकटोन्यालगत खदक खणून भोवती आराबा माडून मोगल सैन्य मराठ्यांचा हल्ला येण्याची वाट पाहात आवळून बसले इतकी तयारी होते तो दिवस उजाडला पण शत्रूचा ठावठिकाणा नव्हता मोगल सभोवताले आराबा पसरून बसल्यामुळे मराठी पथकास थडक देता येईना वजीर कमरुद्दीन फौज घेऊन त्वरेने परत येत आहे अशा बातम्या मराठ्यांच्या लष्करात दरक्षणी पोहोचत होत्या दिल्लीवर दौड मारल्याचे साहस निरर्थक होणार असा समय प्राप्त झाला असता एक अनपेक्षित घटना घडून आल्यामुळे मराठी राउताना मोगल सैन्यास आपल्या भाल्याचे पाणी पाजण्याची संधि प्राप्त झाली

मोगल सैन्यात अलीकडे मोठमोठ्या मानाच्या पण जबाबदारीच्या जागा अनुभव-श्रेष्ठाना न देता कुलश्रेष्ठाना देण्याचा प्रघात पडला होता रस्त्यात होणाऱ्या कला-गतीपेक्षा जास्त युद्धाचे ज्ञान नाही, अशा पोरसवदा अमीरउमरावांच्या नातलगाना मोठमोठ्या मनसबा बहाल करण्यात आल्या होत्या व असत्या वाचाळ आत्मप्रौढी गाजविणाऱ्या कित्येक वीरांच्या मोगल सैन्यात भरणा झाला होता भराटे अगावर चालून येत नाहीत, त्यांनी दशहत्त खाली आहे, अशा वेळी जोराने हल्ला चढविल्यास हे दरख-नचे भुरटे दहा दिशानी पळत सुटतील अशा घमेडोत मीर हसनखान कोका व त्या-बरोबरचे दुसरे उमराव आपल्या फौजेनिशी आरोळ्या देत मराठ्यावर चालून गेले त्यांना तोफाच्या मान्यापलीकडे ओढण्याकरता सटवोजी जाधव मागे सरला, तसा मोगली स्वारांना जास्तच चेव चढला त्यांना तिन्ही बाजूनी घेरून मोगल पूर्णपणे आपल्या तावडीत आले आहेत असे दिसताच बाजीरावाने चाल केली आणि शेतकरी कणसे कापतो त्याप्रमाणे मोगलांच्या फौजेची कत्तल सुरू झाली ^{१२}

“राजश्री सटवोजी जाधव पुढे गेले व त्याची मोगलांची गाठ पडली झटापट होत होती मशारनिल्लेही आम्हास सांगोन पाठविले त्याजवरून राजश्री मल्हारजी होळकर व राणाजी शिंदे व राजश्री तुकोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरि पाठविले त्यांचे याचे झुज होऊन मोगल मोडिले राजे शिवसिंग वगैरे दहाबारा दरबारी ठार झाले नबाब मीरहसनखान

कोका जखमी झाला दिगरबदे चौक्री पादशाहाचे अडीच तीनशे मेले, चारशे माणूस जखमी झाले रोज अफझखान व अमीरखान व मुजफरखान वगैरे शहरात पळून गेले दोन हजार घोडा पाडाव झाला पाच सहा हजार पळोन गेले राजेश्री राणोजी शिंदे याजकडील इद्राजी कदम यासी बोटास गोळी लागून दोन बोटे उडून गेली वरकड नामाकित माणूस फार कोणी ठार झाले नाही. घोडे, माणूस जखमी झाले म्हणून झीलच्या तळावर मुकाम केला ”^{१३}

मोगल सैन्याची पळापळ सुरू झाली निम्याहून अधिक लोक गारद झाले ही बातमी कळताच शहरवासियाचा तर थरकापच उडाला सर्व शहरभर विपणतेचे व भीतीचे वातावरण पसरले मग्यरात्रीपासून बादशाहा दिवाण-इ-खासमध्ये मोठ्या काळजीत दरबारच्या लोकांशी वाटाघाट करीत बसला होता जखमी व गारद झाल्याने मुर्दे शहरात येऊ लागताच शहर फुटण्यास सुरुवात झाली मालटा^{१४} टेकटीजवळ छावणी असलेल्या गनिमाच्या सैन्यास आता शहरात प्रवेश करण्यास कोणाचाच प्रतिबंध राहिला नाही

पण बाजीरावाचे उद्दिष्ट सिद्धांग गेले होते “ मराठ्यांची धाड होती ती परतली त्याचे फौजेत काही बाकी राहिली नाही मराठे बुडवून चमेली पार करतो, ” इत्यादि वायफट गप्पा सादतखानाने लिहून पाठविल्या त्या पेशव्याने मिथ्या करून दाखविल्या मराठे आहेत, ज्या तुराणी पक्षाच्या सामर्थ्यावर विसवून बादशहाने समेट फिरविला, त्या तुराणी पक्षाचे सामर्थ्य मराठ्यांपासून दिल्लीचे संरक्षण करण्यास अन्मर्थ आहे हे बादशाहास पटवून देण्याकरिता पेशव्याने राजधानीवर कूच केले बाजीरावाने केलेले हे साहस उत्तम रीतीने यशस्वी होऊन राजधानीचे शहर मराठ्यांच्या तलवारीस बळी पडणार असा सर्वांचा अंदाज झाला पण पेशव्यास हजारों निरापराधी पौरजनाची कत्तल उटवून चगीझखान किंवा तैमूरसारखा मनुष्य-जातीचा सहारक असा दुर्लोकिक मिळवावयाचा नव्हता “ दिल्ली पुरातन जागा, पादशाहाचे व खानडौराचे चित्तात सलख करावयाचा आहे मोगल त्यास सलख करून देत नाहीत एवढ्याचकरिता राजधानीजिक येऊन पेशवा उपस्थित झाला ” मराठ्यांच्या प्रभावाची चुणुक पादशाहास आपल्या अटी कबूल करावयास लावील हा पेशव्याचा कयास फारसा चुकीचा नव्हता विजेसारखा दिल्लीजिक चमकून विद्युल्लतेप्रमाणेच बाजीराव अतर्धान पावला

बाजीरावास दिल्ली सोडून तातडीने निघून जाण्यास दुसरेहि बलवत्तर कारण होते आग्याच्या रोंखे वजीर कमरुद्दीनखान कूच करीत असता मराठे दिल्लीवर चालून

गेले ही बातमी त्यास कमानपहारी^{१५} येथे कळली तसा राजधानीच्या रक्षणार्थ तो टाकोटाक धावून निघाला वजिराची फौज जवळ येत चालली हे वृत्त जासुदानी आणले त्याबरोबर एकहि क्षण न गमाविता पेशव्याने मागे हटण्याचे ठरविले बुधवारी दुपारीच मराठ्यांनी तळ सोडला सध्याकाळच्या सुमारास सोळा मैलांचे कूच करून मराठे राजत बादशहापुराजवळ येतात तो वजिराची फौ त्याच्या नजरेस पडली दिल्लीस एक लढाई देऊन त्यानंतर १६ मैलाची मजल मारत्यामुळे मराठे अगदी थकून गेले होते होता होईल तो मोगल सैन्यास टाळा देऊन निघून जाणे त्यांना श्रेयस्कर होते दिवसभर कडक उन्हात टांगराळ प्रदेशातून कूच झाल्यामुळे वजिरासहि युद्धाची सुमेलुमी नव्हती शिवाय त्याचा तोफखाना जिनसी व निमीशिमी फौज मागाहून येत होती वजिराच्या आघाडीच्या तुकडीशी झटापट होऊन एक हत्ती पवार याजकडे आला व काही घोडी लष्करच्या लोकांनी घेतली दोन्ही पक्षाकडील पांचपचवीस जखमी होताच अवारात डावीकडे सरकून चहू कोसावर पेशव्याने मुकाम केला ^{१६}

पण या सर्व हालचालीचा जनक सादतखान या वेळी काय करीत होता ? यमुना उतरून १६ मार्चला सादतखान आग्न्याजकीक येऊन पोहोचल्याचे माग लिहिले आहे तेथे २३ मार्चला खानडौरानचे आगमन होऊन मराठ्यांचो सुशामत करण्याचे कारण नाही म्हणून सादतखानाच्या सागण्यावरून पेशव्याच्या वकिलास निरोप देण्यात आला व पुढील मसलतीच्या तजविजीस सादतखान व खानडौरान लागले प्राप्त झालेल्या विजयाने बेहोष होऊन मोगल सेनापती पेशव्याच्या हालचालीमबधी बेसावध राहिले दुआबातील मराठ्यांची फौज बुडविल्यामुळे बाजीराव मागे हटल्याची बातमी मोगलाकडे होतीच त्यात वर्तमान आले की तोफखाना व बुणगे पेशव्याने बुटेलखडाकडे लावून दिले आहे माहजिकच या उमरावाची समजत झाली की, मराठ्यांचा रेंच उतरला, मराठे परत चालले या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ खानडौरानने सादतखानास जियाफतीस बोलाविले २९ मार्चच्या सध्याकाळी मुसलमान उमराव खान्यास बसले असता जासुदानी वृत्त आणले की, पेशव्याचे लष्कर दिल्लीजवळ जाऊन पोहोचले व मराठे दिल्ली जाळणार ही खबर ऐकताच मोगल सैन्यात एकच गोधळ उडाला ताबडतोब छावणी मोडून दिल्लीरोखे सादतखान व खानडौरान पचवीस हजार फौजेनिशी निघाले मगलवारी होडलास मुकाम करून दुसऱ्या दिवशी आलावर्दीच्या नाट्यावर त्याचा मुकाम झाला गुरुवारी प्रात काळी खानडौरा व सादतखान, वजीर, बगप सारे एक होणार तो पेशवा केव्हांच मोगलाच्या टप्प्याबाहेर रेवार्डिकोटपुतळीपर्यंत जाऊन पोहोचला होता

सुरवातीपासून समेट करण्यास बादशाहा उत्सुक असता समेटाची भाषा झिड-कारून युद्धाचे आव्हान देण्यात सादतखानाने पुढाकार घेतला होता जयसिंग व पेशवा समानधर्मी, पेशव्यास मिळून पादशाहीचे अहित करू पाहणाऱ्या या जयसिंगास बादशाहाने विश्वासात घेऊ नये, त्याजकडील आप्ते माळवा मजकडे द्यावे म्हणजे मराठ्यांचा मी तात्काळ बदोबस्त करतो, अशा वलाना कित्येक वेळा सादतखानाने दरबारात केल्या होत्या पेशवा उत्तरेस निघाला आहे, सर्वांनी आपापल्या जागी तयारीने राहावे, पर्ण प्रसंग निकरावर जाऊ देऊ नये,^{१७} अशी ताकीद असता बादशाही हुकुमाची वाट न पाहता सादतखानाने मराठ्यांच्या दुआबांतील तुकडीवर हला चढविला या हल्ल्यात सुलभ यश प्राप्त झाल्यामुळे मराठ्यांच्या सामर्थ्याचा चुकीचा अंदाज करून घेऊन सादतखानाने आपल्या पराक्रमाचे रसभरित वर्णन बादशाहामुल्लिखिले हे सर्व खरे भासून बादशाहाने खानास मानाचा खिलत पाठवून मोठा गौरव केला बरोबर चवदा दिवसांनी ज्या बाजीरावास चमेलपार करण्याची प्रतिज्ञा सादतखानाने केली होती, तोच दिल्लीवर चालून येतो हे गांडबगाल पाहून बादशाहा भांबावून गेला सादतखानावर विसवून राहिल्यामुळे आपण कोणत्या घोर संकटात सापटलो होतो याची नीट कल्पना आल्यामुळे बादशाहाने सादतखानाची भेट घेण्याचे नाकारले इतक्यात वर्तमान आले की, मराठे पुनः दुआबात शिरले आहेत^१ ही बातमी कळताच आपल्या मुलखाच्या संरक्षणार्थ सादतखान निघून गेला बगपास आपल्याच्या संरक्षणार्थ पाठविण्यात येऊन अभयसिंगास रजा देण्यात आली ऐन उन्हाळा कडकला असल्यामुळे बजावली इतकी कामगिरी कमालीची झाली असे समजून खानडौरान व वजीर आपल्या हवेलीत गेले

सवाई जैसिंगाची तिमरीच तज्ज्ञा होती बादशाहाकडून फर्मान येतांच पधरा हजार फौज व तोफखाना घेऊन जयसिंग जयपूर दिल्लीच्या मार्गावर रेंगाळत होता दिल्लीहून परतलेले मराठे सैन्य रेवाडी, कोटपुतली, मनोहरपूर, लालसोट^{१९} या मार्गे चालले असता मराठ्यास थोपवून धरण्याचे जैसिंग मनात आणता तर इतके सैन्य पुरेसे होते. एकतर मराठे सडे असून गेले पधरा दिवस अविश्रात श्रम केल्यामुळे त्यांच्यात लढण्याची ताकद उरली नव्हती जयसिंगाजवळ भरपूर सामग्री असून गरज लागेल तेव्हा हाकेसरशी हजारां रजपूतांच्या रूपाने ती त्याच्या साह्यास धाऊन येणारी होती. स्वगृहापासून मराठे दूर गेले असून युद्धारभाच्या पायापासूनहि (line of operations) त्याचा सबंध पार तुटला होता साराशः, जयसिंग ठासून एव्हां युद्धास उभा राहता तर मराठ्यांची धडगत नव्हती पण जयसिंगाच्या अतः करणात मोगल सिंहासनाबद्दल आदर उरला नव्हता.

१७ Elliot and Dowson (तारीख-इ-हिंदी), पे द नि का. १५.
१८ पे द. नि का १५ ३०, ३२, ३४ १९ ब्र च.

मोगलापेक्षा मराठ्यांकडे त्याचा जास्त ओढा मराठ्यांच्या साहाय्याने दिल्ली दरबारात आपले वर्चस्व कायम ठेवण्याकडे त्याची दृष्टि व त्यास अनुसरून त्याने आपले धोरण ठेवले होते. बादशाही मुलखापैकी मराठ्यांनी माळवा घेतला काय किंवा बुंदेलखंड काबीज केले काय याची त्याला कदर नव्हती. १७३२ पासून मराठ्यास माळव्याची खडणी देऊन त्याने सतुष्ट राखले होते, आणि गेल्या वर्षी तर त्याने पेशव्याची माळव्यावर नायब सुभा म्हणून नेमणूक केली. स्वतःचा मुलूख सुरक्षित राहावा याची त्याला विवचना. इकडे बादशाही उमराव मोठमोठी सैन्ये घेऊन राजधानीच्या सरक्षणार्थ धाऊन जातात, तेव्हा साम्राज्याचा आधार समजला जाणारा हा पुटारी वेकाजीरामामार्फत सलुखाच्या गोष्टी बोलतो. वेकाजीराम ता. ७ एप्रिल १७३७ ला जैसिंगाच्या लष्करातून लिहितो— ‘ भाऊपणा राखिला यैसे सवाईर्जीस भासून परम सतोष मानला आपणास बोलावून बहुत सतोषाच्या गोष्टी सांगितल्या जे, राजश्री आपणासी भाऊपणा आणि माया बहुत राखितात स्वामीचे आपण सेवक आहोत, मुलूख त्याचा आपण त्याचे ’”^{२०} सवाईजीपासून कोणत्याहि प्रकारचा उपसर्ग न लागता पेशवा भदावर प्रांते जाऊन पोहोचला.

मराठ्यांचे पारपत्य करावयाचे ह्या निश्चयाने सादतखान पन्नास हजार, खानडौरा पच्चीस हजार, अभयसिंग पधरा हजार, कमर्दीखान वीस हजार याप्रमाणे मोगलांचे लाखावर सैन्य जमा झाले होते. या सैन्याजवळ उत्कृष्ट तोफखाना व भरपूर खजिना होता. पण कुशल सेनानायकाच्या अभावी ही सर्व तयारी कवडीमोल ठरली. कुशल डावपेच खेळून केवळ सान्या दहा दिवसात मेवातच्या डोंगराळ मुलखातून २०० मैलांची दौड मारून पेशव्याने मोगलांवर मात केली. मोगलांच्या दाडग्या फौजेशी युद्धाची वेळ न आणता केवळ चपळाईच्या धावपळीने त्यास हैराणगत करून सोडले. १७३७ची मोहीम म्हणजे पेशव्याच्या युद्धकौशल्याची अजब करामत होय. सेनानायकास आवश्यक असणारे साहस, शत्रूची चूक लक्षात आणून त्याचा भरपूर फायदा घेण्याची समयज्ञता, परस्पर सामर्थ्याचा अचूक अंदाज घेऊन शत्रुसामर्थ्य विभागणे इत्यादि गुण आपल्या अंगी असल्याचे पेशव्याने या वेळी दाखविले.

असो याप्रमाणे “ मोगल्यांची गुज फुटली ” सादतखान आपल्या प्रांतास निघून गेला. अभयसिंगास राजा देण्यात आली. बादशहाजवळ मराठ्यास विरोधी कमरंदीखान काय तो राहिला, पण जयसिंग व खानडौरान याच्या हुकलीपुढे वजिराचे बादशहाजवळ वजन पडण्यासारखे नव्हते. उलट खानडौरानने पेशव्यास खर्चादाखल तेरा लाखाची रक्कम पाठविली. दिल्ली दरबारातील वातावरण निवळत जाऊन ते पेशव्याच्या माळव्याच्या मागणीस अत्यंत अनुकूल बनत चालले.

प्रकरण सहावे भोपाळचें युद्ध व निजामाचा पाडाव (१७३७-१७३८)

मोगलांची जूट फुटून पेशव्यास माळव्याच्या सनदा प्राप्त होणार असा समय आला असता एका अनपेक्षित घटनेमुळे काही काळ पेशव्याचा माळव्यातील असल समूळ उठतो की काय असा भास झाला. ही घटना म्हणजे निजामाचे बादशहाच्या साहाय्यार्थ उत्तरेकडे प्रयाण निजाम व दिल्ली दरबार एकत्र होऊन त्यांनी मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याचे योजिले, पण पेशव्याच्या शौर्यधडाडीपुढे हा प्रतिकार निष्फळ ठरून माळवा कायमचा मराठ्यांस प्राप्त झाला.

१७२९त बुंदेलखंडात मराठी सत्तेचा शिरकाव झाला बुंदेले मराठ्यांचे रफीक होऊन अनेक लढायांत त्यांनी मराठ्यांस मोगलांविरुद्ध साहाय्य केले त्याचप्रमाणे गेली पंधरा वर्षे माळव्यात मराठ्यांनी भुमकूळ माटलेला आणि आता माळवा पूर्णपणे मराठ्यांच्या पचनी पटणार व आपले हातपाय चोहो बाजूंनी जगविले जाणार हे स्वरुथ पाटात बसणे निजामास आत्मघातकरीणचे होते मराठे निजामाचे वर आजकालचे नरुन कित्येक वर्षे दोघामध्ये द्वेषामि भुमसत होता दोघेहि समबल असल्यामुळे तिसऱ्याच्या मदतीशिवाय आपल्या प्रतिपक्षास उखडणे एकालाहि शक्य नव्हते १७१५त दक्षिण च्या सुभ्यावर असताना निजामाने मराठ्यांविरुद्ध जोराचा उठाव करून मराठ्यांस रेटावयास आरंभ केला पण मध्यतरी निजाम बदलून हुसेनअलीची नेमणूक झाल्यामुळे मराठ्यांचा बचाव झाला बादशहावर सलाबत राखण्याकरता सय्यदबंधूस साहाय्यकाची आवश्यकता होती मराठ्यांच्या मदतीची आशा असल्यामुळे हुसेनअलीने त्याच्याशी समेटाचे धोरण राखले व शाहूच्या मागण्या मान्य करून ही मदत मिळविली १७२० मध्ये निजाम पुन दक्षिणेत उतरला स्वतःचे आसन स्थिर नसल्यामुळे या वेळी मराठ्यांची कुरापत काढण्याचे धैर्य त्यास झाले नाही दिलावरखान व आलमअली यांचा पाडाव करून कर्नाटकची मोहीम आटपून निजाम वर येतो तो दिल्लीच्या कारभारांत उलथापालथ होऊन आपले विरोधी सय्यदबंधू यांचा समूळ नाश झाल्याचे त्यास समजले वजिरीवर नेमणूक झाल्यामुळे दक्षिणच्या सुभ्याची सूत्रे आपल्या दुय्यम अधिकाऱ्यांच्या हाती देऊन निजामाने उत्तरेस प्रयाण केले

ही वजिरी निजामास फार दिवस लाभली नाही. बादशहाजवळ हलकट लोकांचे वर्चस्व असून बादशहास आपला विश्वास नाही असे दिसताच त्याने दक्षिणेत स्वतः कारभार करावयाच्या हेतूने दिल्ली सोडली व वजिरीस रामरान ठोकला दरबारात निजामाचा द्वेष करणारे थोडे नव्हते त्यांनी बादशहाकडून दक्षिणा नायब मुभा मुबारीजखान यास हुकूम काढले की, निजामास धोपवून त्याचा निकाळ लावावा.

शेजारी दक्षिणच्या सुभेदारीकरिता बादशाहचे दोन उमराव युजत होते, अशा वेळी कांही न करता मजा पहात बसणे मराठ्यास इष्ट नव्हते शत्रुपक्षाला मराठ्यांचे साहाय्य मिळण्याआधीच जादा मुलूख व १७१८तील चौथसरदेशमुखीच्या हक्काची लालूच दाखवून निजामाने त्यांना स्वपक्षास मिळवून घेतले व या सयुक्त सैन्याने १७२४ च्या ऑक्टोबरात मुबारीजखानाचा पाडाव केला अशा रीतीने वेळी अवेळी ज्या सत्तेने मराठ्यांना सतावून सोडले त्या सत्तेचा जन्म मराठ्यांच्या हाताने झाला एकमेकांचे मनोगत जाणण्यांत दोन वर्षे निघून गेली दरम्यान मराठे निजामानी कर्नाटकात सयुक्त स्वारी काढली पण विशेष लाभ न होताच मराठ्यास परतावे लागले दक्षिणच्या सहा सुभ्याच्या चौथसरदेशमुखीच्या नावाखाली मराठ्यांनी आपल्या मुलखात धुमाकूळ माजवावा याचे निजामास मोठे वैपम्य वाटे सरदेशमुखीच्या हक्काबद्दल निश्चित टापू देण्यास निजाम तयार असता आपल्या अनिरुद्ध सचारास आळा बसेल, म्हणून बाजीराव पेशव्याने ही मसलत फेटाळून लावली तेव्हा निजामाने युद्धाची तयारी चालविली आपल्या खऱ्या हेतूचा धाग लागू न देता मराठ्यांचा खरा अधिपति शाहू की सभाजी असा वाद उपस्थित करून मराठे सरदारांचा बुद्धिभेद करण्याचा नवाबाने प्रयत्न केला बाजीरावाची तडफ व शौर्य याच्यामुळे निजामाने अति कौशल्याने रचलेला डाव फुकट गेला १७२८च्या फेब्रुवारीत पालखेड येथे नबावास काढून मुगीशेवगावच्या तहाने त्याच्याकडून दक्षिणच्या चौथसरदेशमुखीची पुन एकदा कबुली पेशव्याने वदविली मुगीशेवगावचा तह कायमचा टिकणारा नसून क्षणिक विराम होता या तहाने वादग्रस्त मुद्दे निकालांत निघाले नाहीत निजाममराठ्यांचे सबंधच इतके अस्वाभाविक होते की, एकमेकामध्ये स्नेहभाव चिरकाल उत्पन्न होणे म्हणजे शशशृंगाचा उद्भव किंवा वालुकेपासून तैलनिष्पत्ति या कोटीतील ती गोष्ट होती

पालखेडावर पाडाव झाला म्हणून स्वस्थ बसणारा गडी निजाम नव्हता यापुढे उघड वैर न दाखवतां साधेल त्या मार्गाने मराठ्यांचे सामर्थ्य खच्ची करावयाचे धोरण त्याने ठेवले या धोरणास अनुसरून १७३० पासून पेशवेसेनापतीची गुजराथबद्दल मोठी तुरस लागून राहिली, तेव्हा पेशव्याविरुद्ध सेनापतीस उचलून धरणे निजामास इष्ट वाटले सेनापतिनिजामाचे सगनमत होऊन दोन्ही सैन्यांचा मिलाफ झाल्यास आपणास आवरणार नाही हें ओळखून पेशव्याने लगत करून सेनापतीवर हल्ला चढविला व त्यास धारातीर्थी पाठविले (१७३१) मराठ्यांस नामोहरम करण्याची निजामाची मसलत पुन एकदां नासली इतकेच नव्हे तर त्यामुळे पेशव्याचे मराठे दरबारांत वर्चस्व अतोनात वाढले त्यानंतर आपल्या मुलखाचे सरक्षण करण्याचा वेगळाच मार्ग भूत निजामाने शोधून काढला आपल्या प्रदेशावरील मराठ्यांचे लक्ष कमी व्हावे म्हणून

बाजीरावास निजामाने १७३२च्या डिसेंबरात भेटीस बोलावून पेशव्याने उत्तरेकडे लक्ष द्यावे, उत्तरेकडच्या अफाट प्रदेशात पेशव्याच्या पराक्रमास वाटेल तितका वाच मिळून मराठ्यास अपरपार द्रव्यप्राप्ति होईल असा सल्ला दिला व दक्षिणेत आपण कोणतेही कुचोद्य करणार नाही अशी हमी दिली. बाजीराव उत्तरेकडच्या राजकारणांत गुरफटला गेला म्हणजे साहजिकच त्याचे आपल्या प्रदेशावरील लक्ष कमी होईल हा तर निजामाचा प्रमुख हेतु. त्याबरोबर उत्तरेकडे मुलुखगिरी करीत असता तद्देशीय सत्ताधीशांशी त्याचा झगटा होऊन मराठ्यांच्या दडेलीस थप्पड बसेल असाहि त्याचा अंदाज असल्यास नवल नाही. पण बादशाही डळमळीत झालेली, तिच्या हातून मराठे आटोपण्याचे कसे होणार? दरबारात सुखावलेल्या सरदाराचा भरणा असल्यामुळे युद्धसामग्री, द्रव्यबल, मनुष्यबल, यात मोगल वरचढ असूनहि मराठ्यांचे पाऊल दरसाल पुढे पडत चालले. उत्तरेकडून मराठ्यांच्या चढाईस पायबंद बसेल या कल्पनेने निजामाने १७३३ त बाजीरावाशी सल्ला केला. पण दुसऱ्याकरितां तयार केलेल्या जाळ्यात निजाम स्वतः च सापडला. उत्तरेस मार खाऊन मराठे परतले म्हणजे आपण त्याचा सावकाश समाचार घेऊ अशी सुखस्वप्ने निजामास पडत असता इकडे पेशव्याने खुद्द दिल्लीवर चाल केली व सर्व साम्राज्य हालवून मोडले.

१७३२-३४ व १७३४-३५ या दोन वर्षांत पेशव्याच्या वतीने त्याचे सरदार होळकर, शिंदे, पिलाजी जाधवराव यांनी माळवा बुंदेलखंडात धुमाकूळ घातला. त्याचे उद्योग हाणून पाटण्यास निजामाने शक्य तोवर यत्न केलेच. १७३५च्या उन्हाळ्यांत पांच हजार स्वार, जेजाला, बाणाचे उट, कमर्दीखानाचे मदतीस पाठवून कमर्दीखानास पिलाजी जाधवाने उपसर्ग लावून नये, म्हणून सुचविण्यास त्याने कमी केले नाही. १७३५ च्या नोव्हेंबरात खुद्द पेशव्याचे उत्तरेस प्रयाण झाल्याचे समजल्यापासून निजामाचे धावे दणाणले व पेशव्याच्या हालचालीवर त्याने सक्त नजर ठेविली. पेशवा जयसिंगास भेटला, जयसिंगामार्फत बादशाहाशी बोलणे सुरू केले, या बातम्या निजामाच्या दरबारात पोहोचत होत्या व त्याबद्दल त्याची अहारात्र चर्चा चाले. आपण जो डाव दिल्लीच्याविरुद्ध मराठ्यांशी खेळलो तोच दिल्लीचे मुत्सद्दी आपल्याविरुद्ध उलटवितील याची निजामाला भीति होती आणि ती भीति खरीहि ठरली. बाजीरावाने ज्या भरमसाट मागण्या १७३६ त केल्या, त्यात निजामाच्या हितास बाध आणणारी दक्षिणच्या सरदेशपाडगिरीची बाब दिल्लीच्या मुत्सद्द्यांनी ताबडतोब मान्य केली.

पण १७३६नोळ तहाची बोलणी अर्धवटच राहिली. निजामानहि कर्नाटकची मोहीम करून पुढील युद्धाकरिता द्रव्याची तरतूद केली. आपल्या मागण्याच्या पाठीशी शस्त्राचा जोर असल्याशिवाय दिल्लीकडून त्या मान्य होणार नाहीत हे ओळखून

१७३६ च्या हिवाळ्यात पेशव्याने पन्नास हजार सैन्यानिशी उत्तरेकडे चाल केली या वर्षी पेशव्याचे धोरण चढाईचे असून त्याने भराभर भेलसा, चंदेरी, भदावर ही ठाणी मर करून काल्पी गाठली व सादतखानाच्या हालचाली बंद पाडण्यासाठी खुद्द दिल्लीवर झडप घालून बादशहास भेडसाविले. पेशव्याचे सामर्थ्य खच्ची होण्याऐवजी उलट बादशाही भक्षण करून पेशवा आपलेहि जीवित साशक करणार असे निजामास दिसताच निजामाने फौजेची कलमजारी सुरू केली. पेशव्याचे प्रगतीस वेळीच पायबंद बसला नाही तर मोगली सत्ता रसातळाला जाऊन स्वतः वर तोच प्रसंग ओढवणार हे पाहून बादशहाशी सगनमत करून एकजुटीने पेशव्याचा प्रतिकार करण्याचे त्याने ठरविले.

मैसूर जमवून बुज्हाणपुरावर निजाम मुकाम देऊन बसला असता मार्चच्या ३१ तारखेस (१७३७) वर्तमान आले की, “ सादतखान व राव यांचे युद्ध झाले गनिमाने शोखी बहुत केली होती त्यास तवी पोहचविली दहापाच मातबर सरदार, सिपाई लोक दोनसे, धरून नेले चार पाच हजार घोडी नेली यमुनेत लोक बहुतेक बुडाले ”^१ “ मोगलाचा उत्कर्ष ऐकून नबाबास आवेश चढला नर्मदेपाबेती जाऊन तिकटील भावगर्भ पुरता मनास आणून जर आपले अटसटियांत गोष्ट आली तर वेळाम न चुकावे, खासखा गळा पडावे ”^२ असा विचार निजामाने ठरविला व एप्रिलच्या ८ तारखेस “ आराबा टाकून सडे फौजेनिशी हाटियाच्या घाटें रेवा उतरावयासी गेले ” मराठ्यांपासून उपद्रव होऊ नये म्हणून खानदेशात अबदुल रहिमखान व अनरुलखान पाच हजार स्वारानिशी, नसरतजग लेक औरंगाबादेस पाच हजार स्वारानिशी, विजापूर वीड पाथरीच्या प्रदेशावर चद्रसेन, वऱ्हाडात रघुजी भोसल्याच्या तोंडावर झुजायतखान असा कडेकोट बटोबस्त करून निजामाने दक्षिण सोडली आपल्या हेतूचा सशय येऊ नये म्हणून छत्रपतीस व पेशव्यास “ स्नेहवादे कितेक प्रकारे लिहिले की, आपलें शिरी यागीपणाचा* शह आहे तो खावदाजवळ फेडावा, म्हणून बादशहाचे भेटीस जात आहो तुमचाआमचा भाऊपणा आहे त्यांत स्वता† नाही ”^३ निजामास आताच उपरति का झाली हे सर्वांनी जाणले. देवजी सोमवशी यांनी आपल्या पत्रात चिमाजीआपास सूचना केली की, निजामाच्या लिहिण्यावर विश्वास ठेवाल तर फसाल निजाम उत्तरेकडे चालला आहे त्याला भय आहे की, राजश्री पतप्रधान दिल्लीस जाऊन सार्वभौमाची भेट घेतात, भेटीत सुभ्याची घालमेल होऊन दक्षिणेंत दुसरा सुभा नेमला जाईल मग आपली गत काय होईल ? यास्तव तमाम उमरावाम व दिल्लीश्वरास पत्रे पाठविली की दर्शनास येतो सरकारचा

१ पे द नि का १५. १७ ३ पे द नि का १५. २० बडखोरीचा
† संशय. ४ पे द नि का १५. २६

खजाना आहे, आपण तेथे आल्यावर गनीम मारावयास काय हरकत? निजाम मदतीस आल्यास गनिमास नशियत पोहोचून आपली सुटका होईल या विचाराने सार्वभौमाने पेशव्याशी होत असलेला समेट झिडकारून नबायास नानरोटी पाठविली बादशाहाकडून इपारा येताच नबाव तातडीने दिल्लीचा मार्ग चालू लागला

तापी उतरून ता १९ एप्रिलला नबाब भामगडास पोहोचला नबाबास सारख्या बातम्या पोहोचत होत्या की, “ सादतखान शेर होऊन आगरियासनिध पूल बांधून अलीकडे उतरला, तमाम फौजा येथे ठायी झाल्या ”^५ निजामास उज्जनीस पोहोचण्याची घाई लागली सर्वानी मिळून मराठ्यास ठेचगा देऊन नर्मदापार लावावे हा निजामाचा बेत निजामास दक्षिणेतच रोखून ठेवण्यास पेशव्याने चिमाजीआपास कळविले पण स्वतः चिमाजी पोर्तुगीजाशी चाललेल्या झटापटीत साष्टीजवळ गुतल्यामुळे त्याचा नाइलाज झाला एकटा आवजी कवडे काय तो खानदेशात फौजबंद होता त्यावर निजामाचा सरदार जमालुद्दीन खान दहा हजार स्वारांनिशी चालून जाऊन त्याने कवड्यास हुसकाऊन दिले व निजामाची उत्तरेची वाट मोकळी करण्यात आली

दिल्ली दरबार मराठ्यानी उडवून दिलेल्या कहराने रजीस आलेला स्वस्थ बसावे तर मराठे दिल्लीवर चालून येतात, मराठ्यावर फौजा रवाना कराव्या तर त्याची गनिमाशी गाठ कोठे पडते? अशात निजामाची पत्रे येताच दरबारास हुरूप आला पेशव्याचा बातमीदार वेकाजीराम लिहितो, “ निजामन्मुलुक बहुत दिवस कृत्रिम बुद्धीने बसले आहेत पत्रे वरचेवर खेळवितात त्यास आता डेरादाखल होऊन चालले. पातशाहाच्या चिंतात की, कधी झाले नाही ते झाले आता निजामन्मुलुक आलियावरी युद्ध तन्ही करावे अगर येखादी मसलत करावी की काही बदोबस्त होईल खानदवरा, महमदखान बगप आपले वर्तमान आगरियास येतात म्हणून ऐकून आगरियास चालले मागे खानदवरा पलवलेवर होडलेवर आले आहेत कमर्दीखानहि मागे एक मजल येत आहेत निजामन्मुलुकहि येणार कमरदीखान शरीरसमयी होणार पातशाहाची लिहिल्यावरी लिहिली जातात यास्तव येतात आवघे आगरियात सगम होईल ”^७ पेशव्याशी सलूख करावयास बजीद झालेल्या दरबाराने निजाम बन्हाणपूर सोडून नर्मदा उतरून चार मजली पुढे आला हे खात्रीचे वर्तमान ऐकून तहाची बोलणी सोडून दिली वकिलाने पेशव्यास लिहिले की, राजे बखतमलजीस खताचा जाब मागितला तर अनमान करतात म्हणतात की, “ या दिवसांत खतपत्र मुफसल लिहिणे मुनासिब नाही आता नकारपूर्वकाचा बहाना यास जाहला आहे जोपाबेतो नकारपूर्वक येत नाही तोपाबेतो काही कामकाज होत नाही ”

^५ बन्हाणपुरापासून ३५ मैल ६ पे द नि का १५ २७. ७ पे द नि.

मेच्या सुरुवातीस निजाम सिरोज येथे पोहोचला निजामाचे माळव्यांत आग मन होताच भोपाळकर यारमहमद निजामास जाऊन मिळाला व पेशव्यास कवल केलेले खडणीचे हस्ते देण्याची टाळाटाळ करू लागला सर्व जमींदार निजामास भेटोन त्यांनी मुलखात फितवा आरभिला सर्वांचा धरबद सुटला कमावीसदर ठाणी सोडून चालल्याची पत्रे पेशव्यास मिळताच त्याने भदावरच्या मुलखातून तातडीने दक्षिणेकडे कूच आरभिले

दिलीचे वातावरण समेटास अनुकूल झाले असता निजामाच्या उठावणीने तहाची वाटावाट फिसकटली 'आता नकारपूर्वकाचा बहाणा झाला आहे, तो येत नाही तोपर्यंत कामकाज होत नाही' 'नबाबाच्या येण्यामुळे मसलत नासली' असे दिली जयपूर येथील वकिलानी पेशव्यास लिहून कळविले दिलीवर दौड मारून आपल्या सामर्थ्याचा प्रभाव बादशहाला दाखवून पेशवा परतला तो आग्रा भदावराकडे वळला तेथून दिलीशी समेटाचे बोलणे करावयाचे ही त्याची पहिली योजना पण निजाम दक्षिणेतून वर येत चालला तेव्हा पेशव्यास उत्तरेकडे राहणे धोक्याचे ठरले असतं ताबडतोब मागारे फिरून निजामाच्या रोखे पेशव्याने कूच आरभिले येथपर्यंत पेशव्याच्या हालचाली योग्य, निर्दोष अशाच झाल्या निजाम मोगल एकत्र आल्यास शत्रुपक्ष आपल्यास वरचढ हंडील हे पेशव्यास उघड दिसत होते निजामाच्या हालचालीचा रोख आपल्याविरुद्ध आहे यासंबंधी पेशव्याजवळ भरपूर पुरावा होता मुशवचनेकरून निजामाने भाऊपणाच्या गोष्टी सांगितल्या तरी त्या गोष्टीत तय्यता नाही हे उमगण्याइतके शहाणपण पेशव्याजवळ होते हे खास निजामन्मुलुक पाचसहा हजार मराठे व इतर पधरा हजार अशी जेमतेम वीस हजार भरेल इतकी फौज घेऊन दिलीस जलद पोहोचावयाचे असल्यामुळे आराबा मागे लावून, मड्या फौजेनिशी निघाला होता सादतखानाने पेशव्यावर सपादिलेला विजय पोकळ ठरून मराठे दिलीवर चालून गेले व पुरे जाळण्याची त्यांनी वेळ आणली होती, मोगल सैन्याची गुज फुटली, हे वृत्त मार्गांत निजामास सिरोज येथे पोहोचले एका बाजूने बादशहाचे सैन्य व दुसऱ्या बाजूने आपले सैन्य या अडकित्यात पेशव्यास भरडून काढू अशा विचाराने दिलीस निघालेल्या निजामाची परिस्थिति अत्यंत चिंताजनक झाली आग्रा अद्याप २२५ मैल दूर व दक्षिणेतून बराच वर आल्यामुळे निजामाचा पायाशी सबध तुटलेला स्वतः निजामाजवळ फौजेची कोताई असून चैत्रवैशाखाच्या रखरखणाऱ्या उन्हांत पेशव्याच्या मागे धावण्याची ताकद दिलीच्या सैन्यात उरली नव्हती निजामाबद्दल सावध राहावे, अतयार्मी त्याचा कावा वेगळा आहे, अशा पेशव्यास त्याच्या वकिलांकडून वारवार

सूचना मिळाल्या होत्या. खुद्द निजामसुद्धा भयाक्रांत होऊन पेशव्यांचे आगमन कोणे मार्गे होते हे पहात बसला भदावरांतून सैन्य परतलेला पेशवा एकाकी सापडलेल्या निजामास गाठून बुडविणार असा सर्वांचा तर्क असता, पेशव्यास काय भुरळ पडली कोण जाणे ! नवाबाचे मतलब समजून वेण्याकरिता त्याच्या भेटीस पेशव्याने पिलाजी जाधवास रवाना केले २६ मेला पेशव्याची आज्ञा घेऊन पिलाजी निघाला, तो २८ला सिरोंज येथे निजामाच्या मुक्कामावर जाऊन पोहोचला “ नवाबाची भेट जाहली बहुत आदर करून खुशवक्त झाले कित्येक ममतेच्या विचाराच्या गोष्टी सांगितल्या ” कवीत सापडलेला निजाम मगरूरीच्या गोष्टी सांगणार कोणाच्या जोरावर ? त्याने पेशव्यास वेण्याकरिता म्हणून सिरपाव व घोडी दिल्ली व पूर्वीप्रमाणे स्नेहवादाच्या कित्येक गोष्टी सांगून पिलाजी जाधवाच्या समतीने ११ सफर (३१ मे १७३७)ला सिरोंजचा मुक्काम हलवून काळापाणी, शहाडौरा, बुढाडोंगर, या मार्गे निजाम दिल्लीकडे रवाना झाला ^{१०} आपल्या आशयाचा वास येऊ नये म्हणून बरोबरचे मराठे सैन्य दक्षिणेस परत लावून दिले ^{११}

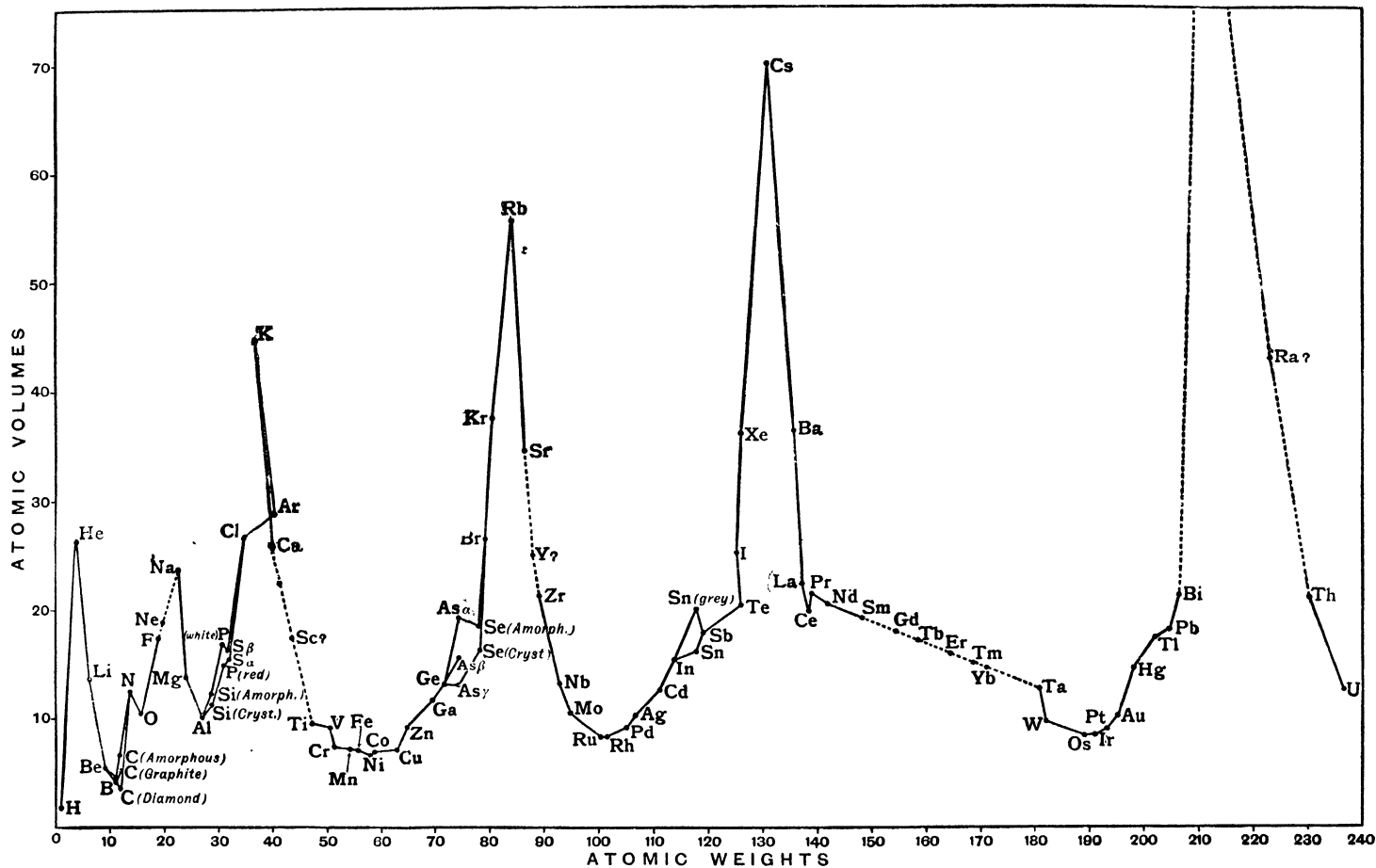
निजाम हाकेटकेत आला असता त्यास गाठून गर्दीस मिळविणे हे पेशव्यांचे आद्य कर्तव्य होते तसे काही न करिता निजामाच्या अतःकरणाचा थाग लागण्याकरिता पेशव्याने पिलाजी जाधवास पाठविले वृद्ध निजामाचा बाजीरावास परिचय पूर्वीच झाला होता, यापूर्वी अनेकदा निजामाच्या कपटनीतिचा प्रभाव पेशव्याने पाहिला होता बादशहाच्या हुकुमास धाव्यावर बसवून ज्याने दक्षिणेत सवता सुभा स्थापन केला तो निजाम बादशाहीच्या पडत्या काळात आपल्यावरील बडखोरीचा डाग धुवून काढण्याकरता दिल्लीस चालला आहे याच्यावर विश्वास तरी कसा बसावा ? पण पेशव्याने मात्र त्यास सुखे उत्तरेस जाऊ दिले शत्रुसैन्याची विभागणी करून एक एक फौजेस गाठून फत्ता उडविणे हा युद्धनीतीतील एक कौशल्याचा डाव समजला जातो. बाजीरावाच्या या वेळच्या वर्तनाचा नीटसा बोध होत नाही मोगलाची दोन प्रचंड सैन्ये तोडावर असता दिल्लीवर जाण्यास जो कचरला नाही तो बाजीराव निराधार सापडलेल्या निजामास निमटून जाण्याची परवानगी देतो ही गोष्ट त्याच्या युद्धनीतिविशारदपणास कमीपणा आणते प्राप्त झालेली सोन्यासारखी सधि गमावल्यामुळे पेशव्यास पुढील वर्षाची प्रचंड मोहीम हाती घ्यावी लागली

पेशव्यातर्फे असे समर्थन करिता येईल की, १७३३ पासून निजाम स्नेही झाल्यामुळे निजामासबधी पेशव्यास शका वेण्याचे कारण नव्हते पेशव्यास खात्री पटली म्हणून निजामाने आपल्या सैन्यांतील काही भाग दक्षिणेस रवाना केला

पण हे समर्थन लगेडे ठरते दिल्ली दरबारात सैन्याची, सामग्रीची वाण नसून कर्तबगार व्यक्तीची होती निजामाच्या आगमनाने दरबारास हुरूप चढून मराठ्याविरुद्ध त्यांनी पुन्हा हालचाली सुरू केल्या

निजाम दिल्लीनजीक पोहोचतांच त्याचे मोठ्या सन्मानाने स्वागत करण्यात आले त्यास राहण्यासाठी सादुल्लाखानाचा भव्य वाडा देण्यांत आला व त्याच्या कोणत्याहि सुखसोयीत कमतरता न पडू देण्याविषयी खुद्द बादशहाने दक्षता राखली. जुलै ३ तारखेस दरबारात बादशहाची भेट होऊन निजामास गौरवपर असफजाह ही मोठ्या सन्मानाची पदवी देण्यांत आली निजामाचे शहाणपण, अनुभव व कर्तबगारी याजवर आता दरबारची सारी भिस्त असून मराठ्यांच्या छळापासून साम्राज्यास मुक्त करण्याकरिता परमेश्वराने हा तारक पाठविला, निजामाच्या सल्ल्याने आपण वागलो तरच आपली धडगत अशी बादशहाची दृढ भावना झाल्यामुळे निजाम सुचवील ते उपाय अंमलांत आणण्याची बादशहाने तयारी दाखविली गेल्या पधरावीस वर्षांत मराठी सत्तेची बेसुमार वाढ झाली होती गुजराथ, माळवा, बुंदेलखंड या प्रांतातून मोगलांचा अमल उठवून लावून मराठे आग्न्यानजीक येऊन ठेपले जयसिंग, खानडोरान यांच्या मिळमिळीत समेटाच्या धोरणाने मराठ्यांना अप्रत्यक्षरीत्या उत्तेजनच मिळत गेले यापुढे आग्रा व माळवा जयसिंगाच्या हाती ठेवणे म्हणजे हे दोन्ही प्रांत मराठ्यास बहाल करण्यासारखे होते पेशव्याच्या अप्रतिहत गतीला पायबंद घालील असा छातीचा सरदार दरबारांत उरला नाही तेव्हां “ निजामाने कुल येस्तियार आपल्या नावे करून घेतला व पातशहासी करार केला की, पाच सुभे देणे व करोड रुपये देणे, हरिभक्तस रेवापार होऊ देत नाही ^{१२}” पातशहानी निजामाच्या म्हणण्यास मान्यता दर्शवून माळवा, आग्रा या प्रांतांच्या सुभेदारीवर निजामाचा पुत्र गाजी-उद्दीन याची ३-८-१७३७ ला नेमणूक केली आग्रा प्रांत खुद्द जयसिंगाकडे असून नायब सुभेदार म्हणून माळव्याचा कारभार गेल्या वर्षापासून बाजीराव पहात होता आपल्या पुत्राच्या नांवे माळवा करून घेतला म्हणजे पर्यायिकरून पेशव्यास निजामानें युद्धाचें आह्वानच दिले

पावसाळा सरतांच तीस हजार उत्कृष्ट सैन्य व तोलदार तोफखाना घेऊन निजाम माळव्याच्या रोखे परत वाट चालू लागला चबळच्या मार्गे धोलपूर ग्वालेर-वरून यावे तो कोतरखळ्या फार म्हणून निजामानें आग्न्यानजीक यमुना उतरली व नदीच्या डाव्या किनाऱ्यानें कूच करून कालपीच्या उतारास परत ती नदी ओलांडली व बुंदेलखंडांतून माळव्यावर चढाई केली बुंदेलखंडांतून कूच करण्यात मार्गाची सुगमता हा तर निजामाचा एक उद्देश होताच, त्याबरोबर मराठ्यास नेहमी



सामील होऊन बादशाही मुलखावर हल्ला चढविणाऱ्या बुंदेल्यांचा भेद करून त्याचे साहाय्य पेशव्यास मिळू नये हाहि तितकाच महारवाचा हेतु होता आणि तो अशत तरी सिद्धीस गेला दतियेकर, बोडसेकर, छत्रसालचा मुलगा सभासिंग व आहीर हे आपल्या फौजानिशी येऊन निजामास सामील झाले निजामाची फौज वाढत जाऊन “सत्तर हजार तमाम भारी चांगली, व सवाशे हातनाला, व जेजालाचे व बाणाचे व सुतरनालाचे उट तीन हजार”^{१३} इतकी प्रचट फौज जमा झाली, ता १२ नोव्हेंबर १७३७ला धामोणी येथे निजामाचा मुकाम झाला धामोणीवरून सिराज या मार्गे कूच करीत डिसेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यात तो भोपाळनजीक पोहोचला माळव्यातील मराठ्यांची ठाणी सर करावयाची, दक्षिणेतील फौज वर बोलावून दोन्ही सैन्ये एकत्र झाली म्हणजे पेशव्याशी मुकाबिला व्यावयाचा अशी निजामाने योजना केली

पण निजामाच्या योजनेप्रमाणे पेशवा थोडाच वागणार होता ? निजामबादशाहाच्या अतस्थ कारस्थानाचा सुगावा लागताच बाजीरावानेहि फौजेची कलमजारी सुरू केली वसईची मोहीम तात्पुरती अर्धवट टाकून सर्व सैन्य एकत्र होताच, खरगोणावरून पुनाशाजवळ^{१४} ८० हजार फौजेनिशी नर्मदापार होऊन बाजीरावाने माळव्याचा मार्ग धरला दक्षिणेतून फौजानी जलदीने येउन सामील व्हावे असे निजामाने सक्तीचे हुकूम सोडले व या हुकमान्वये नासरजगाने फौज उभारण्यास सुरुवात केली दक्षिणेतील सैन्य निजामास सामील झाल्यास शत्रुपक्ष आपणास भारी होईल हे जाणून बाजीरावाने आपली पिछाडी रक्षणाचे काम चिमाजी आप्पावर सोपविले^{१५} तापीवर वरणगावानजीक राहून चिमाजीनेहि ही कामगिरी उत्तम रीतीने बजावली

दक्षिणेतील सैन्य सामील झाल्यावर मराठ्यांशी लढाई व्यावयाची अशी निजामाची योजना असता धांवून जाऊन पेशव्याने निजामास गाठले ‘पेशवा मुकाबिल्यास येत आहे हे समजतांच नबाब सलाबत खाऊन भोपाळ किल्ल्याच्या आश्रयास गेला व तळे पाठीशी, नाला पुढे, देऊन राहिला पेशव्याने त्याच दिवशी छ ३ (१५ १२ १७३७) रमजानी चालून घेतले नबाबानी सवाईचे पुत्र व बुंदेले सभासिंग व जाट व रजवाडियांच्या फौजा व तोफखाना ऐसा एक तोंडी झुजाची जागा होती ती वाट बाधून उभे राहिले आपण खासा पाठीवर उभा राहिला मराठी फौजा राणोजी शिंदे, पिलाजी जाधव, सयाजी गुजर व किरकोळ पथके रजपुताचे फौजेवर उठली तोफाची एक रजक खाऊन मराठे राजत शत्रूशी जाऊन भिडले रजपुताचे दीडशे माणूस ठार झाले, व पांचसातशे जखमी झाले तोफांच्या मान्यामुळे व नाला आडवा आल्यामुळे

मराठ्यांस निजामाच्या सन्याशी लगट करतां येईना. तेव्हा नवाबाच्या गोटापासून दोन बाणांच्या टप्प्यावर बसून मराठ्यांनी शत्रुसैन्यास वेढण्यास सुरुवात केली

मराठ्यांच्या हालचाली अत्यंत त्वरेने झाल्यामुळे निजाम हतबल झाला. बुणगे सर्व शहरात पाठवून सन्यानिशी त्याने किल्ल्याचा आश्रा केला. पण इतक्या मोठ्या सैन्यास पुरेसे धान्य भोपाळात कोठून सापडणार ? बाहेरून मराठ्यांनी सर्व मार्ग रोखून कहीकाबाड बंद केली, 'धान्य ते महर्ग होत चालले' चौ दिवसात रुपयाच पीठ चार शेर झाले. हत्तीघोड्यास वैरण अगदी नाही. एक दिवस झाडाच्या साली व लव्हाळे चारले. आता ते काहीच नाही. रजपूत बुंदेले निजामाबरोबर येऊन पस्ताव्यात पडले. पळून जावं तर बुणगे शहरात अटकले, युद्धास बाहेर निघावे तर नवाबाकडून साहाय्य होईल याची खात्री नाही. "नवाबाचा इतबार त्यास नाही व त्याचा इतबार नवाबास नाही." नुसत्या उपासमारीने नवाबाच्या सैन्यास हैराणगत करून मराठे स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी रात्रीचे दारूचे बाण चालविण्यास सुरुवात केली. आकाशातून हे अग्निलोळ वेडलेल्या शत्रुसैन्यात येऊन पडले की, माणसाची व जनावराची एकच दाणादाण होऊन जाई. मारी रात्र गोटांत दगे होऊन फौजा ताटकळून उभ्या राहू लागल्या.^{१६}

आपल्या जिव्यावर ओढवलेल्या सकटाचे वर्तमान निजामाने पातशहास कळविले व दक्षिणतून आपल्या पुत्रास सैन्य घेऊन अत्यंत निकडीन बोलाविले. शाहजापूरचा फौजदार मीर मानीखान याने निजामास कुमक पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यात त्याला प्राणाय सुकावे लागले.^{१७} होळकर, पवार धाऊन त्यांनी मीरमानीखास जिवंत पकडून ठार केले. दुसरा प्रयत्न सफदरजंग व कोठ्याचा राव दुर्जनसाल यानी केला, पण त्यांनाहि कांहीं न करता परताव लागले. इकडे बादशाहा मागील वर्षाची पेशव्याची करामत विसरला नव्हता. त्याने निजामाबरोबर खजाना, मोठे सैन्य व उत्कृष्ट तोफखाना दिला होता. राहिलेली फौज निजामाकडे लावून पुन स्वतःचा जीव धोक्यात घालण्याची त्याची तयारी नव्हती. "दिल्लीस फौजाविशी बादशाहास अर्जी झाली. त्याणी खानदोराम व कमर्दीखान यास फर्माविले की तुम्ही कोठे जाणार ? आम्ही निघू. तेव्हा तुम्ही समागमे असावे."

निजामास आता दक्षणी फौजेचा काय तो भरवसा राहिला. नासिरजगाकडे दररोज पाचसात जोड्या रवाना होऊ लागल्या. आपल्या पिछाडीचे सरक्षण पेशव्याने आपल्या भावावर सोपविले होते. त्याने चिमाजीला बजावून लिहिले की, "यासमर्थी जरी तिकडील फौजेस तुमचा शह बसोन आटकली तरी (भोपाळ येथील निजामाची) हे फौज बुडवावयास अशी दुसरी वेळ येणार नाही. ते फौज येऊन सामील झाली तरी नवाब भारी होतील. याजकरिता फौजास अटकाव होये ते करणे यासमर्थी

तुम्हास जी फौज मिळेल ती जमा करून भारी राहाणे ” दाभाडे, गायकवाड, बाडे, यास बोलावून अणण्याविषयी त्याने चिमाजीस सूचना केली त्याचप्रमाणे खुद्द महाराजास विनंती करून फतेसिंग भोसले, शंभुसिंग जाधवराव, सरलष्कर, रघुजी भोसले यांच्या फौजा कुमकेस बोलाविल्या समय मोठा आणीबाणीचा आहे हे जाणून शाहने आज्ञापत्रे रवाना केली की, “ दक्षिणची फौज निजामास सामील होऊ न द्यावी यास्तव चिमणाजी बळाळ खानदेश प्रांती राहिले आहेत, त्यास टाकोटाक फौजेनिशी जाऊन सामील होणे, एक क्षणाचा उजूर न करणे ”

नासिरजगाने दक्षिणेत नवे सैन्य उभारण्यास सुगवात केली सुलतानजी निवाळकर, जानोजी निवाळकर, चट्सेन, अनरुल्लाखान, मीर मुलादुदाखान इत्यादिकांची मिळून बारापंधरा हजारपर्यंत फौज जमा होते तो वऱ्हाडात तुमुल युद्ध होऊन रघुजी भोसल्याने सुजायतखानास बुडविल्याची बातमी आली पेशव्यास मिळावयाच्या उद्देशान रघुजी गिवाला असता सालभरडी नजीक वाटतोडे येथे पोहोत फौजबंदी करून पुलिचप्रचा मुभा सुजायतखान आडवा चालोन आला, त्याचा समाचार घेण जरूर झाले “ युद्ध मोठे झाले तीन प्रहर लढाई झाली स्वतः रघुजी पायउतारा होऊन अडकल्याची निकराची लढाई झाली सुजायतखान वगरे सरदार धरले गेले फौज तमाम लुटली गेली ”^{१८} हे वर्तमान नासिरजगाकडे पोहोचताच उत्तरेस फौजा रवाना करण्याचा त्याच्याने हिश्या होईना त्याने खलबतास आपल्या सरदाराना बोलाविले “ खलबतानोल मजकूर की, वऱ्हाड प्रांतात रघुजी भोसले याजजवळ पंधरा सोळा हजार फौज, त्याच्या परामृशास सुजायतखान होते त्याची हे अवस्था झाली रघुजी भोसले प्रस्तुत निरोपद्रव* झाले नासिरजग बाहेर निघाल्याने चिमाजी आप्पा, दमाजी गायकवाड, रघुजी भोसले अशी चाळीस हजार पावेतो फौज जमा होईल नासिरजगाने कूच केल्यास ही फौज कदाचित ओरंगाबादेवर चालून येईल बर, रघुजी भोसल्यावर दुसरी फौज रवाना केली आणि त्या फौजेने शिकस्त खाली तर पुरताच बदनक्ष होईल जरी असे कांही झाल नाही तरी रघुजीचे पारपत्य करण्यात काही दिवस तरी खर्च होणार आणि निजामाकडून तर मन्तीसाठी निरोपामागून निरोप येत होते ” रघुजीच्या धास्तीने शेवटपर्यंत नासिरजग फुलब्रीवर राहिल्यामुळे दक्षिणेतील कुमक नबाबास पोहोचली नाही

इकडे निजामाला मराठ्यांची मिठी दिवसेंदिवस ज्यास्तच घट्ट बसत चालली भोपाळसमभवती चौकीबंदी झाली, दाणा महाग झाला, गवत तो न मिळेसे झाले तेव्हा बोलीचालीचा सदर्भ मनात आणून आनंदराव सुमतास नबाबाने पेशव्याकडे (२६ १२ ३७) पाठविले बाजीरावाने आपला मतलब सांगून सुमताबरोबर बाबूराव मल्हार रवाना केले नबाबाने आज्ञा केली “ प्रातः काली राजश्री पिलाजी

जाधवराव व आणखी मातबर पाठविणे येथीलहि माहीतगार देउन बोलीचालो होईल ” दुसऱ्या दिवशी नवाबाकडून सत्यद लष्करखान, अबदुल खैरखान अनवरखान व सुमंत लष्करापुढे टेकडी होती तेथे आले पेशव्याने राजश्री बाजी भिवराव, पिलाजी जाधवराव, बाबूराव मल्हार पाठविले सभाषण झाले निजामाच्या वकिलाचे बोलणे पडले की, “ निजामाची बेअम्रू होऊ नये नवाबाची अम्रू राखली तर तुमचे सर्व मतलब नवाब मान्य करतील ” ही अट मान्य करून तळ मागे हटवून कोसाच्या अतरे बंदगीत पेशवा राहिला मराठ्यांच्या तळावर निजामाने मुकाम केला व आपले वकील बोलणे चालू ठेवण्यास पाठविले दुसऱ्या दिवशी वेगळाच प्रकार मराठ्यांच्या नजरेस पडला तहाची बोलणी अर्धवट सोडून एकाएकीच कूचाचा नगारा करून निजामाचे सैन्य भुपाळाचा रस्ता चालू लागले हे काय गोंडबगाल आहे याचा विचार करण्यात फार वेळ न घालविता आवजी कवडे व पवार यांनी नवाबाच्या दुमदारीस घाव घातला जाटाच्या व आवजी कवड्याच्या फौजेची एकच सरमिसळ झाली कसेबसे दोन प्रहरापासून सायकाळपावेतो अर्ध-कोप जमीन चालून निजामाने भोपाळ गाठले फाटकाआत पहिले बुणगे ठेविले होते त्याजवळ जाऊन अडचणीत राहिला मराठ्यांनी पूर्वापेक्षाहि जास्त कसोशीने बंदोबस्त करून दाणागवत सर्व बंद केले धोंड्यावर व गोळीच्या टण्यावर मोंचे लावून करोलाचा मार सुरू केला

बाहेरून कुमक येईना व दाणागला घासलकडी बंद झालेली निजाम व निजामाची फौज सत्त्वहीन झाली भुपाळात स्वस्थ बसल्यास आपल्यापुढे काय वाटून ठेवले आहे हे निजामास स्पष्टच दिसत होते उपासमारीचा भयानक मृत्यु किंवा मराठे सागतील त्या अटीवर अपमानकारक सल्लख याशिवाय निजामास मार्ग उरला नाही निर्वाणीचा उपाय म्हणून निजामाने “ बुणगे कांही भुपाळात व कांही इस्लामपुरात टाकून मराठ्यांची पकड सैल व्हावी म्हणून तहाचेहि बोलणे लाऊन कूच आरभिले ” पण मराठ्यांना नवाबाच्या फसवेगिरीचा पुरता अनुभव आलेला, त्यांनी नवाबाच्या सैन्याबरोबर दोतर्फा फौजा चालवून वेढा कायम ठेवला “ एक रुपयास एक शेर धान्य झाले, तेहि कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त घोडी पळसाचा पाला खाऊ लागली मोगल पठाणानी भाड्याचे बैल खादले पण रजपुतास मात्र फाके पडू लागले सर्वांचे दुःख पाहून बहुतच काहिल होऊन सल्लुखाविशी नवाबाने त्वरा केली ”^{११} आपल्या वकिलाच्या मध्यस्थीला भर म्हणून पेशव्याचा स्नेही सवाई जैसिंग याचा दिवाण आयामल यासहि स्वाना केले शेवटी दुराईसराई येथे ठराव झाला की “ मालवा दरोबस्त घावा पादशाही सनद दिहोस गेल्यावर करून घावी द्रव्याची बोली पहिली राजश्री धोंडो गोविंद याचे

विद्यमानची आहे त्याची रद्दबद्दल करून जे साधेल ते करून द्यावे नर्मदा व चमल यामधील राजेरजवाड्यापासून पैका कमपेस घेणे तो घ्यावा”^{१०} अनन्यगतिक झाल्यामुळे निजामास तहास मान्यता दिल्याशिवाय सुटकाच नव्हती निमुटपणे छ २६ रमजानी ७ १ ३८ रोजी “नवाबानी माळवा दरोबस्त जहागीर सुभेदारीचे यादीवर दस्तक करून दिले व द्रव्यहि साधेल ते पादशहापासून करून देऊ”^{११} असे लिहून दिले

भोपाळचा विजय हा बाजीराव पेशव्याच्या कर्तृत्वाचा परमोच्च बिंदु होय “निजामन्मुल्क हतगर्व होऊन रायाचा व नवाबाचा सलुख झाला ही गोष्ट अमान्य झाली”^{१२} माळवा साधेल तितका साधावा हा हेतु अत करणात बाळगून कारकीर्दीच्या सुरुवातीपासून पेशव्याने जो उद्योग आरभिला, तो उत्तम रीतीने सफल झालेला दृष्टीस पडण्याचे भाग्य त्यास लाभले १७२० पूर्वी नगर नासिक सातारा या चिमुकल्या टापूत आत्मरक्षण कसे होईल याची अहर्निश चिंता बाळगून राहणाऱ्या मराठ्यांनी आता अखिल हिंदुस्थानभर धैमान घालण्यास सुरुवात केली १७१८ मध्ये मराठ्यांनी पहिल्या प्रथम नर्मदा ओलाडली, पण ते हुसेन अलीचे माहाय्यक म्हणून १७२०त बाजीराव पेशवाईवर आल्यापासून या उत्तर हिंदूच्या राजकारणाला रंग चढला शाहूच्या दरबारात थोडाफार जम बसताच पेशव्याने उत्तरेकडे भराऱ्या मारण्यास सुरुवात केली महाराष्ट्रात उसळणाऱ्या चैतन्याची दाद नसल्यामुळे सुरवातीच्या स्वाऱ्याकडे दिली दरबाने दुर्लक्ष केले १७२८ च्या नोव्हेंबरात मात्र चिमाजीआप्पाने दयाबाहादर खात्या दस्त केला व पेशव्याने जैतपुरावर बगपास नामोहरम करून पाठविले तेव्हापासून मोगल दरबारास या सकटाची खरी जाणीव आली पण दरबारात इतकी बजबजपुरी माजलेली की, शत्रुनिवारणाचे खरे उपाय न शोधतां शत्रूचे सामर्थ्यसंवर्धन करतील असले उपाय अंमलात आणले गेले माळवा, आग्रा या प्रांतावर पेशव्याचा केवळ हस्तक बनलेला सवाई जैसिंग याची नेमणूक झाली १७३२-३६ या चार वर्षांच्या अमदानीत मराठ्यांच्या फौजा माळव्यात उतरल्या की, त्यांना जैसिंग ने चौथाई-दाखल मोठमोठ्या रकमा देऊन वाटेस लावावे हा क्रम सरांस सुरू झाला शिंदे, होळकर, पवार यांची माळव्यांत स्थापना करून माळवा क्रमाक्रमाने पेशव्याने आपल्या अंमलाखाली आणला नाममात्र उरलासुरला अधिकार १७३६त नायब सुभेदारीवर बाजीरावास नेमून पादशहा गमावून बसला माळव्यांत भरभकम पाय रोवून मराठ्यांनी पुढे चाल केली मराठ्यांचे सकट घरालगत पोहोचल्यानंतर मराठ्यांना नर्मदापार काढून लावण्याचे भगीरथ प्रयत्न १७३६च्या नोव्हेंबरापासून सुरू झाले पण अग्नीचा डोव उठल्यानंतर पाण्याकरता विहीर खणण्यास उद्युक्त

व्हावे त्यांतीलच हा प्रकार होता १७३७च्या मार्चांत दिव्दीपर्यंत ढोंड मारून पेशव्यानें भोगलाची त्रेधा उडविली, तर १७३८च्या जानेवारीत मोगल बादशाह व निजाम यांच्या सयुक्त सैन्याचा पाडाव करून मराठे हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याहि सत्तेला वरचढ आहेत हे त्यानें सिद्ध केले. भोपाळचा विजय उत्तरेत स्थापन होत चाललेल्या मराठी साम्राज्याचा पहिला जाहीरनामा होय.

राजकीय परिणामाच्या दृष्टीनें भोपाळचा रणसंग्राम सस्मरणीय ठरतो. त्याप्रमाणे या प्रसंगी झालेल्या लष्करी हालचाली अभ्यसनीय आहेत. निजाम पेशवा यांचा सामना भोपाळ येथे का झाला याचें उत्तर आतापर्यंतच्या विवेचनात येऊन गेल्यामुळे द्विरुक्तीचें कारण नाहीं. माळव्यात मराठ्यांची नुकतीच रजलेली सत्ता उपटून टाकावयाची व पेशवा चालून आला तर त्याच्याशीं दांन हात करावयाचे असली दुहेरी जबाबदारी निजामाने पत्करली. उत्कृष्ट तोफखाना व तीसवत्तीस हजार सैन्य घेऊन बुंदेलखंडातील राजेरजवाड्यास सामील करून निजाम माळव्यात उतरतो तोच पेशवा भोपाळनजीक पोहोचला. निजामाच्या हालचालीचें मर्म जाणून पेशव्यानें दाडग्या सैन्याची जमवाजमव केली. युद्धसामग्रीची कमतरता पेशव्यानें सध्याबलाने व गतिचापल्यानें भरून काढली. पेशव्यास कोठे गाढावयाच, युद्ध कसे चालवावयाचें याबद्दल नबाबाचा निश्चय होण्यापूर्वीं पेशव्यानें निजामास गाठले. निजाम हाडिया घाटाच्या रोखे कूच करित होता व तेथे त्यानें दक्षिणेतील सैन्यास पाचारण केलें होते. दोन्ही फौजा एकत्र झाल्यानंतर मराठ्यांशी मुकाबिला घ्यावयाचा हा निजामाचा विचार पण रघूजी भोसल्याच्या पराक्रमाने नबाबाची योजना सिद्धीस गेली नाहीं. सुजायतखानासारखा पराक्रमी सरदार मारून रघूजी भोसल्यानें वऱ्हाडात एकच दगल माजवून दिल्यामुळे दक्षिणेतील फौज दक्षिणेतच राहिली. विजयी झालेल्या रघूजीच्या तोंडावर सैन्य न ठेवता उत्तरेकडे कूच करणे म्हणजे रघूजीस औरंगाबादेवर चाल करण्यास पाचारण देण्यासारखे होते. त्याखेरीज तार्पातीरावर दक्षिणच्या सैन्यास रोखून धरण्यास चिमाजी आप्पा मज्ज होऊन बसला होता. या दोघावर मात करून भोपाळास कुमक पोहोचवील ही कामगिरी नासरजगासारख्या नेमळट सेनापतीच्या हातून पार पटण्यासारखी नव्हती.

बाजीरावनिजामाची ३ रमजानी (१५-१२-१७३७)ला गाठ पडली, २३ दिवस युद्ध चालून २६ रमजान (७-१-३८)ला दाती तृण घेऊन निजाम शरण आला. सध्यानें कमी असल्यामुळे निजाम कचकरला उत्तरेकडून किंवा दक्षिणेतून मदत आल्यानंतर मराठ्यास भरडून काढ या अपेक्षेनें निजामाने स्वतः स भोपाळांत कोडून घेतले पुढे नाला, पिछाडीस तळे, अशी सोडस्कर जागा निवडून काढल्यामुळे धान्य सामग्रीची सोय झाली असती तर निजाम कित्येक महिने मराठ्यांस दाद देताना, तीमगनीस हजार सैन्य व बरोबरचे बुगगे यांना भोपाळांतील सामग्री किती दिवस

पुरणार ? बाहेरून कहीकबाड आणण्याचे मार्ग मराठ्यांनी बंद पाडले तेव्हा निजामाची स्थिति अत्यंत केविलवाणी झाली ज्या तोफांच्या माऱ्याखाली मराठ्यांना चिरडून टाकण्याची त्यांची प्रतिज्ञा होती, त्या तोफांच्या टप्प्यात मराठे येतात कशाला ? त्यांनी बाणाच्या टप्प्यावर राहून नबाबाच्या सैन्यास चौगांद वेढले. शेवटी निर्वाणीचा उपाय म्हणून गोल बाधून निजामाने उत्तरेकडे प्रयाण करण्याचे मनात आणले हा विचार निजामास सुरुवातीसच सुचता तर कदाचित् त्यास निभावून जाता आले असते पण नबाबाचे सैन्य वेढल्यामुळे त्याचे दाणापाणी बंद झाले नबाबाने माघार घेतली तरी मराठ्यांची मिठी सैल होईना मोठ्या कष्टाने तीन मैलाची मजल दिवसाम होऊ लागली जनावरास खावयास नाही, शिपायांना मेलेल्या जनावराच्या मासावर गुजराण करण्याची वेळ आली अशा परिस्थितीत मराठ्यांना शरण गेल्याशिवाय निजामास दुसरा मार्गच नव्हता

भोपाळच्या लढाईचे पानपतच्या रणसंग्रामाशी असलेले विलक्षण साम्य अभ्यासकांच्या ताबटतोव दृष्टोत्पत्तीस येते दक्षिणेकडून कुमक येईल या आशेने, तोफखान्याच्या सामर्थ्यावर विसवून, पानिपतावर स्वतः स कांडून घेऊन मराठ्यांनी आपला नाश करून घेतला. निजामहि याप्रमाणेच कुमकेची वाट पहात राहून शेवटी फसला सैन्यास फाके पडू लागले तेव्हा गोल बाधून सदाशिवरावभाऊने दक्षिणेकडे कूच आरंभिल निजामानेहि निर्वाणीचा उपाय म्हणून बुणगे मागे टाकून उत्तरेचा मार्ग धरला पानपतावर ऐन युद्धाच्या धुमश्रुतीत मराठ्यांच्या तोफांचे गोळे शत्रूच्या डोक्यावरून जाऊन तोफा निरुपयोगी ठरल्या, तर निजामास तोफा उपयोगात आणण्याची मराठ्यांनी संधीच दिली नाही.

पण हे साम्य येथेच संपते शरणागत नबाबाच्या वचनावर विश्वास ठेवून पेशव्याने त्यास जाऊ दिले अहमदशाह अबदालीने मात्र तहाची भाषा सोडून देऊन मराठ्यांचा पानपत येथे धुच्चा उडविला विजयसंपादनात सेनापतीचे कसब दिसते तसेच या विजयाचा पुरेपूर फायदा कसा घ्यावयाचा, हा जय अत्यंत परिणामकारक होऊन प्रतिपक्षास पुन उठता येणार नाही इतके नि सश्व करून कसे सोडावयाचे, हॅहि त्याला समजले पाहिजे निजाम काहील होऊन सुद्धा त्यास सफा न बुडवितां बाजीराव तहास तयार होतो हा कदाचित् नबाबाच्या तोफाचा प्रभाव असावा बाजीरावाने भावास लिहिऱेल्या पत्रात याबद्दल कबुली दिली आहे तो लिहितो-“ हावमरी होऊन बुडवावयाच्या सायासास लागावे तर नबाबाची फौज तोफखाना व बंदोबस्त पाहता अवघाच ध्यानात आला रोहिले, बुधेले व रजवाडे व सर्वाईची फौज व खेची व नरवर आदिकरून खासा नबाब देखील तीसपस्तीस हजार, यांखेरीज तोफखाना, तोहि कोणेप्रकारचा हे तुम्ही जाणतच आहा समोवता आराबा चालून तमाम फौजेनिशी तोफखान्याचे पाठी चालावे तर राऊत अगर पायीचे माणूस निघावया गरज नाही.

बदोबस्ताने चालत उठावे तर घोडे माणूस बहुत खर्च होऊ लागले जुजता दिसगत लागल्यास चार दिवस निघोन जातील हा अर्थ चित्तांत आणून सौरस्याचा प्रसंग सपादिला ”^{२२} दाखोळ्याच्या वर्षावाने मराठी राउतास मोगल सैन्याशी लगट करता येईना हे क्षणभर कबूल केले तरी प्रश्न असा उपस्थित होतो की, उपासमार झालेल्या नबाबाच्या सैन्याने-विशेषतः गोलदाजांनी-आणखी किती दिवस टिकाव धरला असता ? मोगलाच्या छावणीतील सामग्री पार सपून गेली होती दक्षिणेतून निजामास कुमक मिळण्याचा जो काही थोडाफार सभव होता तो सुजायतखानाचा पाडाव झाल्यामुळे नाहीसा झाला रघूजीने नुकताच मोठा जय सपादन केलेला, तो औरंगाबादेवर केव्हा चालून येईल याचा नेम नव्हता शिवाय तापीतीरावर राहून चिमाजी सैन्य जमवीत होता या दोन्ही सैन्यास न जुमानता बापास मदत पोहोचविण्याचे धाडस नासिरजग करील हें सभवत नव्हते दक्षिणेतून नबाबास कुमक येत नाही हे निश्चित झाले व तीच दरबारची स्थिति आणखी थोडा वेळ कळ सोसता तर दक्षिण निर्वेध करण्याचा पेशव्याचा सरूप उत्तम रीतीने सिद्धीस गेला असता. नबाबाची सर्व युद्धसामग्री व खजीना पेशव्याच्या हाती लागून ज्या कर्जाच्या पायी पेशव्याच कपाळ छिनत चालले होते त्याचा थोडाफार तरी परिहार करता आला असता द्रव्याची बोली पहिली धोडो गोविंद याच्या विद्यमानाची होती त्याची रद्दबद्दल करून पादशाहाजवळून जे माघेल ते द्रव्य साधून देण्याचे निजामाने कबूल केले पण ही कबुली कागदावरच राहिली माळव्याच्या सुभेदारीच्या सनदाचीहि हीच गत बाजीरावाच्या हयातीत शेवटपर्यंत बादशाही फर्माने आली नाहीत ती पुढे बाळाजी बाजीरावास प्राप्त झाली एकदरीत निजामास समळ बुडविण्याची संधि मिळूनसुद्धा तिचा पेशव्यास भरपूर फायदा घेता आला नाही असेच खेदावे म्हणावे लागते

असो, याप्रमाणे केवळ तेवीस दिवसात पेशव्याने निजामास नामोहरम करून हस्तनापुरास पाठविले वेदा चालू असता ज्या राजेरजवाड्यांनी निजामास साद्व्य केले त्यांना शिक्षा देणे क्रमप्राप्त होते प्रथम कोठ्यावर मराठ्यांनी चाल केली “कुली परगणा लुटून नेस्तनाबूत केला कोटेकर महाराव पळून गडगागरूपीस गेला व तेथून त्याने सलुखाची याचना केली खडणी रुपये दहा लक्ष द्यावे असा करार झाला ”^{२३} कोठ्याकडून अहिराचे मुलकात मराठे उतरले आहीर बाहेर काढून ठाणीं घेतली कुरवाई सर करून पेशवा दक्षिणेत निघून गेला व जुलैच्या १५ तारखेस पुण्यास पोहोचला उत्तरेतील त्याची ही शेवटची व अत्यंत महत्त्वाची मोहिम होय

प्रकरण ७ वें

नादिरशहाची स्वारी

व तिचे मराठी राजकारणावर परिणाम

निजामाने कबूल केलेल्या तहास दरबाराकडून फक्त मान्यता तेवढी मिळाल्याची राहिली वास्तविक पाहतां सरहद्दीचे प्रांत मध्यबिंदूस जोडणारी बंधने जरी शिथिल होत चालली होती तरी मोगल साम्राज्याचा गाभा अद्याप शान्त होता मोगलांचे मेन्य, मोगलाचा द्रव्यसंचय इतका अफाट होता व मोगल साम्राज्याच्या नावाचा दरास इतका विलक्षण होता की, कल्पनाशक्ति असलेला कर्तृत्ववान नेता मिळाल्यास मराठ्यांच्या हालचाली बंद पाडणे मोगलास कठीण नव्हते साम्राज्यावर होणाऱ्या मराठ्यांच्या स्वाऱ्या गजराजाच्या टणक कातडीवर होणाऱ्या प्रहाराप्रमाणे होत अत्रनहि क्रियेक वपें मराठ्यांशी झगडल्याशिवाय मोगल निकालात निघण्याचा संभव नव्हता पण अचानक रीत्या दिल्लीवर भयंकर आपत्ति कोसळून मराठ्यांच्या विरोधी पक्षाचा सहार झाला १७३९च्या जानेवारीत नादिरशहाच्या रूपाने प्रलयच अवतरला व मोगल बादशाहीची शकले उडाली एकादा भव्य, सुंदर राजवाडा जीर्ण होऊन त्याच्या तटात एकादे वडपिंपळाचे रोप रुजले गेले की, भेगा पडू लागतात, ऊन वारा पाऊस याच्या माऱ्याने या भेगा विस्तृत होत जाऊन कालांतराने ही इमारत जमीनदोस्त होणार अशी आपण मनाशी खूणगाढ बांधतो, इतक्यात आकाशातून वीज कोसळून किंवा धरणीकपाच्या धक्क्याने गदगदा होऊन ती इमारत छिन्नविच्छिन्न होऊन जावी त्याप्रमाणे मोगली सत्ता भग्न पावली मोगलांचे राज्य मृत्युपथास लागले होते, पण इतक्या लवकर अप्रतिष्ठा होऊन त्यास भयानक रीतीने मृत्यु येईल अशी कल्पना कोणासच नव्हती

नादिरशहाचा उदय एकाकी झाला गरीब आईबापांच्या पोटी जन्मास आल्यामुळे त्याचे लहानपण अत्यंत हालात गेले एकदा तर उझबेक लुटारुनी त्याला पळवून नेले तेवून सुटून तो परत आला व त्या अदाधुंदीच्या काळात वाटमारीसारखा दुसरा फायदेशीर धंदा नसल्यामुळे त्यान तोच धंदा सुरू केला दरोडे, खून याच्याच साहाय्याने तो कलतचा फिलेदार झाला व स्वपराक्रमाने वाढत वाढत १७३६ त इराणचा पातशाह बनला सफवी राजाच्या अमदानीत तुर्क अरबांनी लुबाडलेले प्रांत त्याजपासून जिंकून घेऊन तो अफगाण बंडखोराकडे वळला दक्षिण अफगाणिस्तान इराण्याच्या ताऱ्यात असून काबुल पेसावर हा उत्तरेकडील भाग मोगलांच्या अंकित होता

१७३७ त कदाहारास नादिरशाहाचा वेढा बसला तेव्हा कितीएक बडखोराच्या टोळ्या काबूलकडे पळून जाऊ लागल्या त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी नादिरने काबूलच्या मोगल सुभेदारास निरोप धाडले. सैन्यच ठिकाणावर नाही तर काबूलचा सुभा या बडखोराना द्रासन कसे करणार ? पठाण लष्करांना चारण्याकरता दिल्लीकडे द्रच्याची याचना करण्यापलीकडे त्याने काहीच केले नाही आणि ती दरबारातील न्वाजदोरान वगैरे उमरावांनी धुडकावून लावली स्वतः नादिरशाहाने आपली गाव्हाणी दरबारच्या काना घालण्याकरता वकील रवाना केले, त्याच्याशी सरळ जावसाल न करता दरबारच्या मुत्सद्यांनी त्यांना वर्षभर नुसते घोंढवीत ठेवले. शेवटी निकरावर येऊन आपल्या वकिलास परत बोलावण्यासाठी नादिरने दूत पाठविले या दूताचा जलालाबादच्या ठाणेदाराने खून केला, तेव्हा त्याचा सूड उगविण्याकरता नादिरशाहा सैन्यानिशी हिंदुस्थानची वाट चालू लागला

वर सांगितलेली सबब खोटी नव्हती तरी हिंदुस्थानावर चालून येण्यास नादिरशाहास खरे कारण, आनदराम मुखलिसने म्हटल्याप्रमाणे, पातशाहीची विपन्नावस्था हे होय बादशाहा राजधानीतील विलास सोडून जावयास नाखूप, दरबारात खुपमस्कन्याचा भरणा, राज्याच्या संरक्षणास आवश्यक असणारे सैन्य विस्कळित व निष्ठाहीन झालेले, जमाबंदीत गोधळ, प्रातात काय चालले याची राजधानीत खबर नाही अशी परिस्थिति पाहून कोणत्याहि परक्या राजाच्या तोंडाला पाणी सुटावे मग नादिरशाहासारख्या महापराक्रमी सेनानीचे हिंदुस्थानाकडे लक्ष वेधले यात नवल नाही

१७३८ च्या जून महिन्यात काबूल सर केल्यानंतर आपल्या पाठीमागे सवे व्यवस्था करून ५५००० निवडक कझलबाशानिशी नादिरशाहाने हिंदुस्थानकडे तोंड फिरविले १४ नोव्हेंबरला खैबर खिडीत पठाणाना अचानक गाठून त्याने हिंदुस्थानचे प्रवेशद्वार हस्तगत करून घेतले ताबडतोब चार दिवसांनी तो पेशावरास पोहोचला नद्याच्या उताराबद्दल माहिती मिळवून त्याने पुढचा मार्ग धरला लाहोरच्या सैन्यास बगल देऊन १० जानेवारीस लाहोरपासून पाच मैलांवर दक्षिणेस त्याचा मुकाम झाला लाहोरच्या सुभेदाराने शहर लढविण्याचा प्रयत्न केला, पण नादिरच्या धडाक्यापुढे लाहोरच्या सैन्यास फार वेळ टिकाव धरवेना १२ जानेवारीस कोटाच्या किल्ल्या घेऊन सुभेदार झकेरियाखान नादिरशाहास शरण गेला व वीस लाख खडणी कबूल करून त्याने शहराचा बचाव करून घेतला

मुकाम लाहोर येथे असता मोगल बादशाहाने युद्धाची तयारी चालविली आहे, असे खात्रीलायक वर्तमान आले तेव्हा नादिरशाहाने पिछाडीकडील डोंगरातील मार्ग, नद्यांचे उतार यांच्या बंदोवस्तासाठी ठिकठिकाणी तुकड्या ठेवून ता २६-१-१७३९ला

काबूलचा पाडाव झाल्याची बातमी दिल्ली येथे गेल्या जुलैत पोहोचली होती तरी दरबारांत सामसूम दरबारातील हिंदुस्थानी व तुराणी पक्ष एकमेकांला हाणून पाडण्याच्या चुरसोत मग्न असता, खैबरखिडीतून नादिरशहा हिंदुस्थानात घुसल्याचें वर्तमान थडकले, 'तेव्हा कोठे फौजाची निगादास्त सुरू झाली रजपूत राजेरज-वाढ्यांना व मराठ्यांना तातडीने बादशहाच्या साहाय्यास येण्याविषयी पाचारण करण्यात आले रघूजी भोसल्यावर निघालेल्या पेशव्यास खानदेशात हे फर्मान पोहोचले, तेव्हा " तोहमास्तकुलीखान सार्वभौमावर आला आहे, यासमई पाच्छाची कुमक केल्यास राज्याचा लौकिक आहे त्याचे कुमकेंस जावयाकरता माळव्यातील फौजा शिंदे, होळकर, पवार ऐसे पाठविणें^१ " असे बाजीरावाने चिमाजीआप्पास यसईस लिहून कळविले व कोकणातील सैन्याच्या आगमनाची वाट पाहात तो दह्याणपुरावर राहिला

जमता जमता पाऊण लाखावर मोगलांचे सैन्य जमा आले वजीर कमरुद्दीन, वक्षी खानडौरान व असफजाह निजामन्मुलक यांच्या आधिपत्याखाली ता १०-१-३९ ला ही प्रचंड सेना दिल्लीतून बाहेर पडली ता २७ला पादशाह पानपताजवळ सैन्यात येऊन दाखल झाला लाहोर शत्रूच्या हाती गेलेले म्हणून पुढे न जातां युद्धाच्या सोयीसाठी कर्नालचे भव्य मैदान निवडून मोगलानी छावणी केली व इराण्याची दिल्लीकडे नाण्याची वाट ते रोखून बसले तीस हजार सैन्यानिशी अयोध्या प्रांतांतून लांब लांब मजली मारून सादतखान बादशहाच्या सैन्यास सामील होण्यास निघाला होता, त्यास जलद मिळता यावे हाहि येथे छावणी करण्याचा एक उद्देश होता

इराणी व मोगल यांच्या झगड्याचा निकाल काय लागतो याकडे सर्व हिंदुस्थानचे लक्ष लागून राहिले. रोजच्या रोज बातमीपत्रे खेळू लागली ता १३-२-३९ च्या कर्नाल येथील युद्धाचा वृत्तांत तत्कालीन पत्रांत भरपूर मिळतो ती पत्रे सक्षेपेकरून दिल्यास अल्यांनी होणार नाही बाजीरावाकडे महमदशाच्या पाडावाची बातमी येताच त्याने ती बातमी सविस्तर आपल्या भावास कळविली तो लिहितो, "उत्तरेकडील वर्तमान तरी तोहमास्तकुलीखान लाहूर घेऊन पुढे आला दिल्लीहून महमदशाह पादशहा अमीरसह वर्तमान चाळीस पन्नास कोस पुढे गेले होते, येऊंदोन लढाया सामान्यच झाल्या त्यावर तोहमास्तकुलीखान याची कजलबासाची फौज, सादतखानाचे बुनगेशजिना येत होता, त्यांवर चालोन आली सादतखान अगोदर पातशाही भेटीप आले होते, त्यास फौजेचे वर्तमान कळताच सादतखान व खानदौरा त्यावर गेले. लडाईं मोठी मातबर झाली ते समई सादतखान यास जिवंत धरून नेऊ खानदवरा त्याचे येऊ भाऊ व लेकर समेत मृत्यु पावले उमदे उमदे लोक बहुत पडले आणखी

लष्करचे माणूस पाचसात हजार रणी पडले ऐसे युद्ध जाहल्यावरी दिल्लीचे फौजेने धास्त घेतली त्याचा जोरा बहुत पाहून निजामन्मुलुक याणी सख्याचा सदर्भ लाऊन आपण जाऊन भेटले पातशहास धरून थावे व आपले बरे करून घ्यावे हे दुष्ट बुद्धि चित्तांत आणून पातशाहासहि तोहमास्तकुलीखानाचे डेरियास घेऊन जाऊन भेट केली दुसरे दिवशी तोहमास्तकुलीखान महमदशाह पातशहाच्या डेरियास आले तेच समयी महमदशाहास कैद केले निजामन्मुलुक व कमरदीखान यासहि कैद केले कुल पातशाहाचे व अमीराचे कारखाने जप्त केले सादत खान याबराबरी आपली फौज देऊन दिल्लीस पाठविले तेथे आपली द्वाही फिरविली मागाहून आपणहि दिल्लीस दाखल झाले दिल्लीची पातशाही एकाणुकीच बुडाली या उपरी दक्षिणेस चाल करणार मोठे अरिष्ट आहे याची अगोदर तरतूद व पैरवी करावी आणि मातबर फौज जमा करून हिदुस्थानची फौज सामील करून घ्यावी आणि चमेलीपलीकडेच लढाई घालून तिकडेच गुतवावे, इकडे पराश्रम होऊ देऊ नये, याकरिता या गोष्टीची तरतूद करणे ती करीतच आहो बऱ्हाणपुरीच मुकाम आहे ” नादिरशाहाची द्वाही फिरविली गेली, गजसिका चालला, पातशाहागदीं झाला. याच्या पाठोपाठ दिल्ली येथे झालेल्या भयंकर कतलीची वार्ता दक्षिणेत येऊन पोहोचली व सर्व हिदुस्थान नादिरशाहाच्या नावाने चळचळ कापू लागले पेशव्याचे सैन्य वसईवर अडकून बसल्यामुळे त्यान पुढे जाणे थोक्याचे वाटले बाजीरावाने पुन तातडीने निरोप पाठविला, “ आम्ही अत पर बऱ्हाणपुरापुढ जात नाही बऱ्हाणपुरा-जवळच मुकाम करून राहून खानदेश प्रांताचा बंदोबस्त करतो वसईचा प्रसंग उरकून आपण लोंकर घाटावरी थावे पागेची पथकें घाटावर आम्हाकडे पाठवावी जागा जागा परगण्यात ठेऊन बंदोबस्त केला जाईल चहू दिवसी वर्तमान पावते करणे. आपा ! परराज्य राहिले तरी सर्वावरी आहे त्यास फार विचार मनात न आणता इकडील कार्याची पैरवी मनात आणून कर्तव्य ते करावे ” ३

नादिरशाहा दिल्लीस येऊन दाखल झाला, त्याच्या नावे गजसिका चालू झाला, तेव्हा रजपूत, मराठे इत्यादि हिदुसत्ताधीशाना विचार करणे प्राप्त आले रजपुतांची सर्व भिस्त पेशव्यावर असून पेशव्याची फौज आपली फौज एकत्र करून, नादिरशाहा अजमेरकडे आल्यास, त्याला कसून विरोध करावयाच्या योजना मांडण्यात आल्या हिदुस्थान हादरले पण मराठ्यांचा आत्मविश्वास, धीर, ढळला नाही याचे प्रत्यंतर धोंडो गोविदाच्या पत्रात उत्तम मिळते तो पेशव्यास लिहितो, “ तहमास्पकुलीस निजामाच्या नानदीने यश आले आता राहिले राजे त्यात मातबर सवाईजी त्याचा विचार स्वामीस विदित आहे त्यानी तहमास्पकुलीस सुदारकीची अर्जदास्त

जिहिली आपले सलुखाचे विचारात आहे इकडे स्वामीयि बोलावितील जसा वनेल तसा प्रसंग सपादून घेतील, 'वाणीचा प्रताप सवाम विदित आहे स्वामी मालव्यात यावे अशी मसलत आहे यावे तेव्हा बहुत खबरदारीने मातबर फौजेने यावे तहमास्यकुली काही देव नाही जे पृथ्वीम कापून काढील जवरदस्ताशी सलुख करील परंतु स्वामीने पैरवी करून यावे आता सारे रजपूत व स्वामी एक जागा जालिया काही निकाल पडेल '''

या सर्व मसलती जागच्या जागीच जिरल्या वसईजवळ पोर्तुगीजमराठ्याचे युद्ध निकरात आले असून दोन्ही पक्ष मारू किंवा मरू या निर्धाराने लढत होते पण भारता आलेली मोहीम सोडून निघून जाण्याचे चिमाजीच्या मनात येईना वसईस फत्ते होऊन मराठी फौजा हिंदुस्थानात जाण्यास निघतात ते नादिरशाह परत फिरल्याची बातमी आली आता हिंदुस्थानात जाण्याचे कारणहि उरले नाही व मोहिमेचे दिवसहि संपत आले बन्हाणपुरापलीकडे न जाता बाजीराव परतला व जुलैच्या २७ला पुण्यास पोहोचला

१७३९ नंतर अवघ्या वीस वर्षांत मराठ्यांची सत्ता दुंदेलखट, आग्रा, दुआब, पटना, पंजाब व मुलतान या भागात क्षपाट्याने फैलावली हा नादिरशाहच्या स्वारीचा प्रभाव प्राणातिक जखम झाल्यामुळे बादशाही इतकी क्षीण वनली की, मराठ्यांना प्रतिकार करण्याची तिच्यात ताकद उरली नाही पण एक सामनेवाला सपला, तरी त्याहीपेक्षा वस्ताद दुसरा आखाड्यात उतरत आहे, त्याच्या बदोबस्तास वेळीच लागण्याचे मराठ्यांच्या लक्षात आले नाही वायव्येकडील प्रवेशद्वार हस्तगत करून नादिरशाहाने अफगाणिस्थानातील अर्बुज टोक्याना हिंदुस्थानचा मार्ग दाखवून दिला व याच अफगाणाच्या अटकावामुळे मराठ्यांचा हिंदुपदपादशाहीचा डाव नासला

प्रकरण ८ वे

बाजीरावाच्या कार्याचें समालोचन

१७२०च्या सुहुवातीपासून १७४०पर्यंत वीस वर्षे बाजीरावाच्या अधि-
पत्याखाली मराठ्यांनी जो प्रचंड उद्योग चालविला त्याचे उद्दिष्ट व फलितार्थ काय
हा प्रश्न साहजिकच मनात उद्भवतो तर्तरी, इराण व अफगाणिस्तान येथील आडदाट
लोकांच्या झुडीच्या झुडींनी हिट्टस्थानात वायव्येकडून उतरावे, गावेच्या गावे उध्वस्त
करीत दिलीपावेनो मुलुग बेचिराम करून परतावे हा क्रम हिट्टस्थानच्या इतिहासात
कित्येक शतके अशाधित चालला होता या परकीयांपैकी विशेष धाडसी पुरुषांनी
परत न फिरतां हिट्टस्थानात राहण्याचे ठरवून स्वतःच राज्ये प्रस्थापित करून या
राज्याची मर्यादा पृथ्वी बंगाल, दक्षिणेस नर्मदा, कचित् प्रसंगी कृष्णातुगभद्रेपर्यंत
नेऊन भिजवाच्या, या कातींनीहि पुनरावृत्ति अनेक वेळा होऊन गेली सबत्तगीन
पजावापर्यंत येऊन पोहोचला, तर महमुदाने पजाव, राजपुताना, काठेवाड, कनोज-
पर्यंत स्वाभ्या करून अपरपार सरति नेली महमुदाच्या मागून आलेले पठाण तर
स्थानिक होऊन राज्यकते बनले या पठाणानाहि शह देणारे मोगल बादशहा होऊन
गेले पण या सर्वांचे आगमन वायव्येकडून झालेले दक्षिणेतून उत्तर जिकण्याचा
मराठ्यांचा प्रयत्न एका दृष्टीन अपर्वच समजला पाहिजे

हा प्रयत्न अपूर्व भासला तरी अदभुत किंवा अतर्क्य खास नव्हे मराठी
सत्तेचा उगम व विकास गहनजे आकाशात एकाएकी धूमकेतु उद्भवून त्याने
अपाठ्याने अतराळाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टाकापर्यंत धावत सुटावे, अशातला
एक प्रकार असा गैरसमज मुसलमान व इंग्रज इतिहासकार करून घेतात, ते केवळ
सम्यग्ज्ञानाच्या अभावी ज्वालामुखीचा स्फोट होण्यापूर्वी अनेक शतके पृथ्वीच्या
भूगर्भात उष्णता तापत अगते, असे भूगर्भवेत्ते सांगतात याच न्यायास अनुसरून
मराठ्यांच्या उत्तरेकडील आक्रमणाचे बीज त्यांच्या सोळाव्याशतकाच्या शतकाच्या
इतिहासात शोधले पाहिजे देवगिरीचे राज्य अल्लाउद्दीन खिलजीने जिंकून घेतल्या-
नंतर मुसलमानी सत्ता दक्षिणत प्रस्थापित झाली १२०० पासून १३००पर्यंतच्या
शंभर वर्षांच्या काळात सर्व दख्खन यवनमय झाली या यावनी अमलापासून
आपली मुक्तता करण्यास मराठ्यांस तीनशे वर्षे लागली या तीनशे वर्षांत बहामनी
राज्याची शकले होऊन ज्या शाह्या निर्माण झाल्या होत्या. त्यात मराठे पुन्हा प्रामु-
ख्याने वावरू लागले फौजात मराठे शिलेडाराचा भरणा होऊन दरबारातहि मराठी
मुस्सद्यांचे वर्चस्व अतोनात वाढले विजापूरचा मुरार जगदेव, गोवळकोंड्याचे

आकण्यामादण्णा, सुलतानाच्या विश्वासातले दिवाण असून त्याच्या सल्ल्याने सर्व सुत्रे हल्ले लागली अशा परिस्थितीत मुसलमानांची सेवा करण्यापेक्षा स्वतः व राजकीय सत्ता का चालवू नये, असा प्रश्न दक्षिणेतील हिंदूंच्या अंतःकरणात उद्भवणे स्वाभाविक होते. गमावलेले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याचा समय सतराव्या शतकाच्या सुरुवातीस आला असता नवीनच एक सकट क्षितिजावर डोकावू लागले. या कृष्णमेवाची छाया आरभी जरी लहान भासली तरी आस्ते आस्ते या छायेने सर्व आकाश भरून जाईल, हे मराठ्यांतोल दृष्ट्यास कळून चुकले. हे नवीन सकट म्हणजे मोगलांच्या उत्तरेकडून दक्षिणेत सुरू झालेल्या स्वान्या अकबराने खानदेश जिंकून आत तोड घाडले. अकबरामागून जहागीरशाहाजहानानी व-हाडअहमदनगरची राज्ये नामशेष केली. तेव्हा मोगलांच्या सर्वभक्षक चढाऊ धोरणास तोड देण्याचा मराठ्यांनी चंग बांधला. शिवाजीच्या नेतृत्वाखाली मराठे नवीन जोमाने व नवीन उल्लासाने भारले गेले व मराठी राष्ट्राचा उदय झाला. शिवाजीने मराठ्यांचे राष्ट्र सघटित केले, याची साक्ष एकच गोष्ट देते आणि ती म्हणजे औरंगजेबाशी घनघोर झगडा करून मराठ्यांनी स्वातंत्र्य कायम टिकविले. या प्राणातिक झगड्यात मराठ्यांचे राज्यतंत्र नेमळून पडले तर मोगल साम्राज्याची जीवनशक्ति पार आटून गेली.

अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीस ही परिस्थिति दृष्टीस पडते. मार खाऊन मोगलांनी मराठासत्ता पाय माघारा घेतला. मराठे विजयी झाले होते पण या विजयाचा पूर्ण फायदा घेण्याकरता त्यांना स्वतःच्या घराची घडी नीट घालण्याची जरूरी होती. देशातील अराजकता मोडून शांतता प्रस्थापित करावयाची, बेचिराब झालेल्या प्रदेशाची जोतपात करावयाची, उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देऊन देशाची संपत्ति वाढवावयाची, कामळून पडलेले राज्यतंत्र (Government) भरभक्कम पायावर उभारून राष्ट्रात नवचतन्य उत्पन्न झाले होते, त्याला योग्य दिशा दाखवावयाची, ही कामगिरी बजावणे राष्ट्रास अत्यावश्यक होते. अशा प्रसंगी स्वकर्तव्याची जाणीव असणारा, जोमदार, स्वार्थी कावत ठेवून काम बजावून घेणारा, तडफेचा पुढारी राष्ट्रास हवा होता. देशभर पसरलेले कलहप्रिय सरदार, जहागीरदार व शिलेदार यांच्या स्वार्थप्रवण बुद्धीस मुरड घालून राजसत्ता भरभक्कम पायावर उभी करावयाची व त्यानंतर पाऊल पुढे टाकावयाचे. हा या वेळी खरा मुत्सद्देगिरीचा, दूरदर्शीपणाचा मार्ग होता. या वेळी सत्तासत्ता गादीवर अधिष्ठित झालेल्या शिवाजीच्या वंशजाकडून हा मार्ग चोखळला. जाण्याचा सभ्य नव्हता. मुळापासून दुबळ्या स्वभावाचा असल्यामुळे सर्व सरदारांवर वचक बसविणे शाहूस बनले नाही व मोगल साम्राज्याबद्दल अंतःकरणात अवास्तव आदर वसत असल्यामुळे औरंगजेबाचा पाटाव करून मराठ्यांनी संपादन केलेल्या विजयाचा राष्ट्रास पुरेपूर फायदा करून देता आला नाही. राष्ट्राच्या नडी, गरजा काय आहेत याचे या पुरुषास आकलन झाले नाही. त्याच्या सुदैवाने

त्याच साहाय्यक मात्र मोठे धाडसी व कार्यक्षम मिळाले. हरेणूक अडचणीतून साम-
दासदंडभेदांनी मार्ग काढल्यामुळे शाहूसहाराजाची बाळाजी विठ्ठनाथार बहाल
मर्जी बसली व प्रधानपतावर सर्व कारभार सोपवून या पुरुषाने आपले आयुष्य
शातपणे सातान्यास घालविले. साहजिकच राष्ट्राचे नेतृत्व शाहूस लाभले नाही ते
नेतृत्व व त्याबरोबर राजसत्तेचे सर्व अधिकार हळू हळू न कळत पेशव्यांच्या हातात
गेले. पेशवे काही झाले तरी महाराजांचे नोकर राजसत्तेस असणारा नैतिक पाठिंबा
पेशव्यांच्या सत्तेस प्राप्त झाला नाही. सर्व राष्ट्रास शिस्तीच्या लोहमय रज्जनां जख-
डणारा पुढारी न लाभल्याने शिवाजीच्या मृत्यूनंतर एकतंत्री राजसत्ता भग्न पावली
ती कायमचीच. शिवाजीचे एकमुखी राज्य मोडून त्याऐवजी अनेक बलाढ्य सरजाम-
दार, जहागीरदार यांच्या हातात राजसत्ता विभागलेले राष्ट्र निर्माण झाले. शाहूचे
अष्टप्रधानमंडळ शिवाजीच्या मंडळाचे अत्यंत विकृत स्वरूप होते. त्यातारच्या
आमपासचा टापू स्वतः कडे राखून, राहिलेले सर्व स्वरूप लहानमोठ्या सरदारांत
जहागिरा म्हणून विभागण्यात आले. दक्षिणच्या सहा सुभ्यातून चौथसरदेशमुखीचा
वसूल गोळा करण्याचे हक्क बादशाही फर्मानाने प्राप्त झाले, त्याचीहि वाटणी याच
तत्वावर झाली. पेशव्याकडे बागलाण, खानदेश, माळवा, सेनापतीकडे गुजराथ,
अहमदाबाद, फत्तेसिगाकडे कर्नाटक, प्रतिनिधीस निराकाठचा प्रदेश, गरलपकर
यासो गगथडी, अशी कार्यक्षेत्रे नेमून देण्यात आली. पेशवा, सेनापति इत्यादि सत्ता
नावाला राहिल्या वास्तविक सर्वजण बलाढ्य सरजामदार (Feudal barons)
बनून आपल्या सामर्थ्याप्रमाणे फौजफाटा बाळगून आपल्या अमलाच्या मर्यादा विस्तृत
करण्याच्या मार्गास लागले. दुसरा स्वपताच या सरदारांनी फौजा जमवून स्वारीस
निघावे, चौथसरदेशमुखीच्या नावाखाली मोगलाई अमलातून सैन्य फिरवावी,
जमा होईल तितका पैसा जमा करून मृगसालाच्या आरभी परतावे हा क्रम सरास
सुरू झाला. राष्ट्रहितापेक्षां स्वतःचे हित कसे साधता येईल, या प्रवृत्तीचे संवर्धन
या नवीन सरजामी पद्धतीने होऊ लागले.

मोगल बादशाहीच्या कमकुवतपणाने तर या वृत्तीस उत्तम आला. बलिष्ठ
मराठे सरदारांनी चौथसरदेशमुखीच्या नांवे दाही दिशाना एकच दंगल उडवून दिली व
आपल्या सस्थानांच्या मर्यादा वाढविण्यास सुरुवात केली. या कार्यसिद्धीकरता
लागणाऱ्या साधनाची महाराष्ट्रात या वेळी अत्यंत विपुलता होती. मोगलाई २५-३०
वर्षे चाललेल्या घोर अगड्यात हजारो सैनिक युद्धाचे शिक्षण घेऊन तयार झाले होते.
पोट भरण्याची व द्रव्यलाभाची आशा दिसतांच वाटेले तेथे बिनधोकपणे उडी
घेण्याची त्यांची तयारी होती. बादशाही फौजांना दमविलेल्या या सैनिकाना सेना-
नायकाची कायती वाण होती आणि त्यांना दृष्ट स्थळी पोहोचविणारा सेनानी
मिळाला. बाजीराव जन्माने ब्राह्मण असेल पण क्षात्रतेज त्याच्या रोमारोमांत

भरले होते ' सडव शिपाईगिरीत धुद ' असेच बाखरकाराने त्यांचे वर्णन केले आहे पायात बड बूट नाही, अगात केवळ रकटे झालेले कोट प्रिजार, थडीहिवापासून निवारण करण्यास तबडेच्याचा पूर्ण अभाव अशा अर्धपोटी सैन्यासह आलपुसमधून धनधान्यानी समृद्ध असलेल्या इटालीच्या मैदानात उतरणारा नेपोलिऑ व हजारो अर्धपोटी अर्धनग्न राजतास घेऊन उत्तर दिग्विजयास निघालेला बाजीराव यात विलक्षण साम्य दिसून येते दिवसाला ४० मैलाची मजल म्हणजे त्याला पोरखेळ वाटे मोहीमशीर राहून सेनिकावरोबर काळ घालविणे हा त्याचा खरा आनंद कष्टाची त्याने कधीच पर्वा केरी नाही वेळ पडल्यास नुसत्या काढाभाकरीवर किंवा हुरड्यावरच तो भागवीत असे

दक्षिणच्या सहा सुभ्याच्या चौथसरदेशमुखीची फर्माने बाळाजी विशनाथाने मिळविली पण कागदी हुकुमाने परमुलखातील वसूल होण्याचे ते दिवस नव्हते फर्मानापाठीमागं शस्त्राचा जोर असेल तरच ठिकठिकाणच्या जमींदारांकडून काही पदरात पडण्याचा संभव मराठ्यांना सहज रीतीने वसूल न देता आणता येतील तितके अडथळे सोगल अधिकाऱ्यांनी आणावे ही वृत्ति ओळखून शाहूमहाराजांनी आपल्या सरदारात दक्षिणच्या सुभ्याची वाटणी केली सैन्य जमवून ही कामगिरी स्वतः मरारराजांनी पार पाडण्यास हरकत नव्हती, पण महाराज छत्रपति बादशहाच्या तोंलाचे, क्षुद्र जमींदार सुभेदार यांच्या विरुद्ध मोहीम चालविणे त्याच्या इभ्रतीला शोभण्यासारखे नव्हते म्हणून सरदारांना स्वतंत्र ठाऊ आणून देण्यात आले व त्यात प्रत्येकाने आपल्या सगदुराप्रमाणे गुमाकूल घालण्यास सुरुवात केली

पेशव्याच्या वाटणीस बागलाण खानदेशकडील मुलुख आला व खानदेश बागलाणातून फोंज फिरविता फिरविता पेशव्याने माळव्यात प्रवेश केला शाहूच्या अमदानीच्या सुरुवातीस मराठी साम्राज्याचा विस्तार कर्नाटकाच्या बाजूस दक्षिणेस न होता उत्तरेस का झाला या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर या प्रदेशविभागणाऱ्या व्यवस्थेत सापडेल अलोट धनलाभाच्या आशेने बाजीरावासारखा धडाडोचा सेनानायक मिळताच त्याच्या निशाणाखाली सैनिक जमा होण्यास वेळ लागला नाही येद्याजी मतकर, सताजी मोरे, राणोजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, पवार बघुत्रय उदाजी तुकोजी जिवाजी, घाटगे, घोरपडे, कदम, बाडे, भोसले, जाधव, चितळकर, रणदिवे, रणनवरे असे शेकडो नामांकित पथक्ये पेशव्यास सामील झाले बागलाण खानदेशच्या भागातून चौथसरदेशमुखीचे हक्क गोळा करण्यास पेशव्यास वेळ लागला नाही याच सैन्यानिशी नर्मदा उतरून पेशव्याने माळव्यात प्रवेश केला उत्तरेकडील कार्यक्षेत्र पेशव्याचा विभाग ठरल्यामुळे माळव्यात काबीज केलेला प्रदेश आपल्या जहागीर-दाखल सर्वथैव आपल्या ताब्यात राहणार, त्यात इतराचा वाटा नाही, चासबध्दो निखालस खात्री असल्यामुळे प्रतिवर्षी उत्तरेस पेशव्याचे पाऊल पुढे पडत गेले.

उलट भागानगर, कर्नाटक या दक्षिणेकडील प्रांताची कामगिरी ज्यांच्या वाढ्यास आली त्याच्यात पेशव्यांचे कर्तृत्व, पेशव्यांचा पराक्रम यांचा अभाव असल्यामुळे दक्षिणेस मराठी सत्तेचा प्रसार होण्यास कालावधि लागला. दोनचार वर्षांनी जुजर्बा फौजा पाठवून थोड्याफार वसुलावर संतुष्ट राहावे या वृत्तीने फतेसिंग भोसले, प्रतिनिधि यांचे तेज कमी होत गेले. पेशवा धडाडीने माळवा, राजपुताना, बुंदेलखंड या भागातील एका भागून एक प्रांत आक्रमण करीत असता महाराजाजवळ राहून पेशव्यांची नालस्ती करून स्वतःचा उत्कर्ष साधण्याचा प्रतिनिधिसुमतप्रभृतीचा प्रयत्न चाले. फौजफाटा बाळगून सामर्थ्यावान झालेल्या पेशव्यास काबूत आणण्याचा हा मार्ग खचित नव्हे. सैन्ये जमा करून पेशव्यास नवा मुलख संपादन करता आला तसे याना करण्यास कोणाची हरकत होती ? कोण हि फौज उभारावी, मोहीम करून इच्छा मुलुख साधावा, असे ते दिवस होते. महाराजाजवळ राहून पेशव्यांच्या उत्कर्षाबद्दल स्वती दर्शवून पेशव्यांचा उद्योग हाणून पाडू असा जो या मंडळींचा समज होता तो चुकीचा होता. पेशव्यांसारख्या डोईंजड सरदारास हटकण्याचे सामर्थ्य नव्हते. मराठा राजात उरले नव्हते. मुलगा मोठा झाल्यावर बाप त्यास टाकून बोलावयास भितो तशातील हा प्रकार होता. महाराजांचे आसन सर्वस्वी पेशव्याने स्थिर केले, त्याच वेळी महाराज पेशव्यांच्या आहारास गेले. महाराजात तडफ असतो उद्योग असता, करारीपणा असता, तर पेशव्यास दावात ठेवणे कठिण नव्हते. पण राज्ययुग नवत वाहणे महाराजास बनले नाही. अठराव्या शतकातील विस्तार पावणारे मराठ्यांचे साम्राज्य शाहू छत्रपतीचे राज्य नसून त्याच्या पेशव्यांची वाढती जहागिर होती. वृक्षाचा आधार घेऊन जीव तगविणाऱ्या वेलीने शेवटी त्या वृक्षास पूर्णपणे वेगून टाकावे तद्वत् पेशव्याने कालांतराने छत्रपतीस प्राप्तून टाकले.

पण या मुद्याचा सध्या जास्त विचार करण्याची जरूर नाही. पेशव्याकरता योजिलेले कार्यक्षेत्र उत्तरेस असल्यामुळे या बाजूस मराठी राज्याचा विस्तार झपाट्याने झाला. बखरकाराने मात्र या प्रसंगास अनुलक्षून घातलेला सवाद बुद्धीला न पटण्यासारखा आहे. “कर्नाटकाची मसलत आहे ती प्रतिनिधीने सभाळावी. हुजरात व मोठे सरदार यातील कोणींनी रवाना होऊन मसलत झाली म्हणजे सहज साध्य होईल. पादशाही कमजोर जाहली आहे, कांही जीव राहिला नाही, बरेबरे बघुत जाले आहेत, पादशाह आमचे कुमकेने पादशाही रक्षावी असे इच्छून आहेत.” असे पेशव्यांचे शब्द ऐकताच महाराज बहुत संतुष्ट होऊन बोलिले, “बाळाजीपंतनानाच्या उदरी तुम्ही जन्मला हे युक्त आहे. तुम्हासारखे कत पदरी असतां हिमालयापलीकडील दुसरे किन्नरखिंडीचे राज्य साधतां येईल. मग या मसलतीचे काय अशक्य आहे ? तुम्ही हिंदुस्थान प्राप्ती जावे. इकडील सर्व सरदार व हुजरात व मानकरी फौज आहे. नेव्हा निजामुलमुल्क याने शोखी केश्यास पाहता येईल व कर्नाटक

प्रांतीत फौज रवाना करून सोऱ्तां येईल ” पेशव्याचे आवेशपूर्ण भाषण व त्यावरील महाराजांचे तिलकेच वीर्यशाली उत्तर यानी दरबारातील मुस्सद्दी गप्प बसले असतील पण त्यांचे समाधान खचित झाले नसेल कर्नाटकचा प्रांत म्हणजे गोवळकोंडा, विजा-पूरची जुनी राज्ये. दक्षिणेस येताक्षणीच औरंगजेबाने धडाक्यासारशी ही दोन्ही राज्ये खालसा केली व मराठ्यांविरुद्ध मोहीम चालू केली जुनी राजवट जाऊन नवे राज्य आणून म्हणजे नवा अमल दड होण्यास कांही काळ जावा लागतो मराठ्यांशी चाललेल्या झगड्यामुळे या प्रदेशांत मोगलांचा अमल बसविण्यास अशी संधि आलीच नाही मोठाली नाक्याची शहरे सोडली तर हा कर्नाटकाचा प्रदेश उघडा पडला व त्यात नावापुरतेच मोगलांचे अधिराज्य मान्य केलेले अनेक पाळेगार गडी-बंद होऊन राहिले एकजूट नसल्यामुळे या क्षुद्र पाळेगाराचा पाडाव करणे मराठ्यांना सोपे होते कटपा, सिरे, सावनूर, बकापूर व धारवाड या ठिकाणी मोगल फौजदार होते, पण दिल्लीकडून मदत मिळण्याचा यत्किंचित् सभब नसता मराठ्यांविरुद्ध टिकाव धरण्याइतका त्याचा जोर नव्हता एकदरीत भौगोलिक सान्निध्य, विस्कळित झालेली राजकीय स्थिति या सर्व गोष्टी कर्नाटक काबीज करण्यास मराठ्यांना अत्यंत अनुकूल होत्या पेशव्यासारखा धडाडीचा सरदार कर्नाटकच्या बाजूस उद्योग चालविता तर अत्पायासाने अत्पकाळांत कर्नाटक मराठी राज्यांत समाविष्ट झाले असते पण कर्नाटकाची मसलत ज्याच्याकडे सोपविण्यात आली त्यांना कीर्तिलाभापेक्षा शरीरस्वाभ्याची ज्यास्त काळजी होती कर्नाटकची मसलत फत्तेसगाच्या हातून आपटपेना, नेष्टा प्रतिनिधीस सांगण्यात आली प्रतिनिधीनंतर सात लाखाला बाबजी नायकाने ही मामलत घेतली, पण त्यात बदनक्ष होऊन नायकास परतावे लागले इतके होते तो १७५० साल आले शाहू छत्रपति कालवश होताच सर्वास बाजूम सारून आपल्या नैवे पेशव्याने कर्नाटक करून घेतले

याच्या उलट स्थिति मोगली साम्राज्याच्या उत्तरेकडील प्रांताची होती मोगल साम्राज्य हे जुनाट वृक्षप्रमाणे आतून पोखरून गेले आहे, फाष्टावरती कुन्हाड न चालविता दु यावरच चालवावी म्हणजे अल्प प्रयासाने कार्य होईल या बाजीरावाच्या विचारसरणीत वस्तुस्थितीचा विपर्यास होता साम्राज्य घसरणीस लागले म्हणजे प्रथम दूरच्या प्रांतावरील पकड नाहीशी होते व असल्या भागाचे लचके तोडणे सोईचे पडते बुध्यावर घाव घालण्यांत बाजीरावाने घिसाडघाईच केली असे म्हणावे लागते एक तर मोगल साम्राज्यवृक्ष जुनाट झाला असला तरी तो बाल्यावस्थेत असलेल्या मराठी राष्ट्रांने घाव घातल्यास उन्मळून पडेल इतका शुष्क, कुचका खात्रीने झाला नव्हता निजामासारख्या घरालगतच्या शत्रूचा बंदोबस्त करण्यापूर्वीच साम्राज्यावर हला चढविणे मुसदेगिरीस सोडून होते. उत्तरेकडून निजामास पायबंद देण्याकरता पेशवा उत्तरेत शिरला या म्हणण्यात हाशिल नाही निजामाबद्दल

दिली दरबारला कधीही आपुलकी वाटली नाही निजामाच्या भवितव्यतेबद्दल दिली दरबारच्या मनात बेफिकिरीशिवाय दुसरी भावनाच नव्हती बाजीराव उत्तरेस असला तरी निजामाच्या हालचालीसबधी नेहमी सातक असे व शेवटी निजामाच्या कारवाईमुळे माळव्याच्या सनदाची प्राप्ति लावणीवर पडली भोपाळवर निजामाचा पाडाव झाला, पण त्याची शक्ति खऱ्ची झाली नाही मराठे शिल्लेदाराच्या पराक्रमास कर्नाटकात भरपूर वाव मिळून कर्नाटकच्या द्रव्यनदीच्या पाण्याने मराठी साम्राज्यवृक्ष जोराने फोफावला असता दूरच्या प्रांतांवरील बादशाही नियंत्रण ढिले होत चालले तरी बादशाही हातावली घेऊन सर्व हिंदुस्थानचा कारभार आपल्याची ताकद मराठ्यात येण्यास अवकाश होता चंगल शिगाराम वाढ पुरती होण्यापूर्वीच गतीस जोडावे अशातला हा प्रकार झाला खुद्द जाहदखोरात यापेक्षा जनेक वेळां वाटाघाट चाले अशाच एका प्रसंगाची हकीकत पुरंदरे पेशव्यास लिहून कळविता -

“ दक्षिण प्रांतीच्या मनसब्याची कल्पना आमच्या चित्तात येऊन राजश्री गोविंदराव चिटणीस यासी सांगून महाराजास हटकविले ते देखेस राजश्री ताहूरशाहज गोल्ले की, विचार उत्तम आहे महाराजाच्या मनात आले आहे की, स्वामीच्या (पेशव्याच्या) चित्तात उत्तरेकडील भर भरला आहे तो मनसबा तुम्ही करालच व फाजा जातात याणी मोगलाची व मुलकाची हुद (?) घेतल्यामुळे हावभरी होणाच आणि केवळ दिलीम देहा लावली म्हणजे कोणे वेळेस नाही कोणे वेळेस तरी जरिष्ट येईल स्वामीस नका म्हणावे तरी फौजेस पोट भरावयास जागा नाही यामुळे आपण (पेशवा) काही आडकणार नाही यास्तव कर्नाटकप्रात आपले स्वाधीन करावा म्हणजे तिकडील अरिष्ट वारेल व फाजहि मातबर पदरी होईल जसा विचार आहे परंतु सामादिकास विचार पुगता काही दक्षिणप्रात स्वामीच्या तालुका घावा हे कदापि सांगणार नाहीत तेव्हा केवळ खावदानीच शुभाशुभ विचार करून माहेव येळ्यारीने करण ते करावे, तेव्हाच होईल तरी होईल यास्तव इतका जगस घडोन मनसबा सिट्टीस जाईल न जाईल, परंतु स्वामीचे हसन गालीव आहेत व राजश्रीच्या चित्तात तिकडील अरिष्टाचे भय याजमुळे कार्य जाहले तरी होईल अश्या स्वामीच्या चित्तात उत्तरेकडील मनसब्याच्या विचार पूर्ण आला असेल यागतय या गोष्टीचा विचार घ्यानात येणार नाही तर उत्तर प्रांतीचा एक परगणा व दक्षिणेकडील एक गाव येसा बराबर आहेत, फौजा तिकडे जातात, त्यास पैका मिळतो तो कळतच आहे व तो मुलुप मोगलाचे तोंटी आहे यास्तव दक्षिण प्रांतीचा तालुका स्वामीस जाहल्यास उत्तमच आहे हा विचार स्वामीच्या चित्तात न ये असा नाही आधी पणून होणेच मुष्कील, कदाचित् पृथील विचार घडून आला तर लक्ष प्रकारे करावा ”

परिस्थिति तितकीशी अनुकूल नसता पेशव्याने जे यश संपादन केले, त्यातच त्याच्या युद्धनीतिनैपुण्याची साक्ष आहे पेशव्याच्या लढाईतील डावपेचाचे भरपूर

विवेचन आतापर्यंत होऊन गेले आहे त्याची पुनरावृत्ति करण्याचे कारण नाही अठराव्या शतकातील सुप्रसिद्ध इंग्रज इतिहासलेखक रॉबर्ट ऑर्म याने एके ठिकाणी मराठी लष्कराच्या हालचालीसंबंधी काढलेले उद्गार अगदी यथार्थ आहेत तो लिहितो—

‘The strength of their armies consists in their numerous cavalry, which is more capable of resisting fatigue than any in India, large bodies of them having been known to march fifty miles in a day They avoid general engagements and seem to have no other idea in making war but that of doing as much mischief as possible to the enemy’s country This they effect by driving off cattle destroying the harvest burning the villages and by exercising such cruelties as make the people of the open country take flight on the first rumours of their approach The rapidity of their motion leaves the prince with whom they wage war little chance of striking a decisive blow against them or even of attacking with effect any of their detachments Hence the expense of maintaining an army in the field against the Marathas with very little probability of ever fighting such an enemy, and the greater detriment arising from the devastations they commit generally induce the governments they attack to purchase their retreat with money’

मराठी लष्कराच्या अतर्गत व्यवस्थेसंबंधी दोन शब्द येथे सांगणे अनाढायी होणार नाही बाजीरावकालीन मराठ्यांचे सैन्य निर्भळ देशी लोकांचे गृहणण्यास प्रत्यवाय नाही सैन्यात मुख्यत भरणा शिलेदारांचा असून यापैकी फारच थोडे पेशव्याच्या खास पागेकडे होते बहुधा मराठा राजत नामांकित पथक्यांच्या पदरी राही व त्या पथक्यांमार्फत राजतास पगार मिळे दसरा झाल्या नंतर पेशवा मुहूर्ताने प्रस्थान ठेवी व जलद येउन मिळण्यास ठिकठिकाणच्या शिलेदारांस पत्रे रवाना होत राजतास दरमहा १० पासून १५ पर्यंत पगार मिळे व यातच त्यास जनावराचे भागवावे लागे पण शत्रुमुलकात शिरल्यापासून कहीकबाड दाणावेरण बाहेरच्या बाहेर मिळवण्याच्या मराठ्यांच्या पद्धतीने या पगारातून बचत झाल्यास नवल नाही सामान्य राजताचे जनावर निराकाटचे, दिसण्यात बेताच असे व किंमतहि १००-१५० च्या सुमारास असे शिलेदारांची घोडी मात्र अस्सल तुर्की अन्वी असून ५००, ७०० पासून १२शे पर्यंत मोलाची असत स्वतःची नसेल इतकी काळजी मराठा शिलेदार आपल्या जनावराची घेई. निकराच्या हल्ल्यात घोडी गारद झाल्यास पेशव्याकडून भरपाई मिळाल्याचे कित्येक उल्लेख रोजनिशीत आहेत मराठ्यांचे अश्वारोहणाचे कसब पाहून इंग्रज प्रथकारानी आश्चर्य प्रगट केले आहे.

भरधाव घोडा एकदम थांबवणे, गिरकी घेऊन जनावरांचे तोड वाटेल त्या दिशेला फिरविणे इत्यादि गोष्टी सरावाने मराठे शिलेदारास सहज साधत शिलेदाराजवळ क्वचिन् प्रसंगी बंदूक असे पण त्याचे आवडते हत्यार म्हणजे लांब भाला व तलवार. भरधाव घोड्यानिशी मराठी शिलेदार शत्रुसैन्यावर तुटून पडले (Shock action) म्हणजे त्याच्या मान्यापुढे शत्रूचा टिकाव लागत नसे

मराठी सैन्यात हत्ती बाळगले तरी वैभवाची खूण म्हणून, मोहिमेवर लढाईच्या कामात त्याचा क्वचित्च उपयोग झाला आहे पानपतच्या शेपटीच्या दिवशी सदा-शिवरावभाऊ व विश्वासराव गजारूढ झाले व हत्तीवरच जेजालाची गोळी लागून विश्वासराव ठार झाला स्वतः बाजीरावाने सर्व मोहिना घोड्यावरच चालविल्या १७२८ च्या मोहिमेत चिमाजीची स्त्री त्याच्याबरोबर होती व दोघानी नर्मदा क्षिप्र-तीरी दाने केली त्याप्रमाणे १७३६ च्या मोहिमेत काशीबाई नवऱ्याबरोबर उत्तरेस गेली असले तुरळक प्रसंग सोडले तर बाजीरावाच्या काळात मराठ्यांनी बायका-मुलांचा लवाजना बरोबर बाळगल्याचे दिसत नाही पालख्याचा उपयोग जखमी माणसास व स्त्रियास वाहून नेण्याकरता होई सरदारी प्राप्त झाली म्हणजे सरदारास जो मानमरातब होई त्यात पालखीचा मान मोठा समजला जाई १७३६ त जयसिंग-बाजीरावाची भेट सन्मानाने झाली, तेव्हा जयसिंगाकडून मौल्यवान् पालख्या पेशव्यास प्राप्त झाल्या भारदारदारीकरता व साटणीकरता उदाची योजना असे मोगलांप्रमाणे अव-जड तोफखाना पेशव्याने बाळगला नाही यात नवल नाही कारण जड तोफांमुळे मराठ्यांच्या अनिरुद्ध सचारास अडथळा झाला असता जड तोफखाना गैरसोईचा पण हलका जलद हालचालीत जवळ बाळगता येईल असा तोफखाना पेशव्याच्या मोहिमा यशस्वी होण्यास अत्यंत जरूर होता पेशव्याची मुख्य भिस्त राउत व त्याच्या भाला-तलवारीवर स्पेढमोठ्या दौडी मारून शत्रूस हेंराणगत करावयाच, आपल्या हाकेटकेत शत्रू आला का त्याला वेढून दाणापाणी वैरण बड करून त्याची उरासमार करावयाची हे बाजीरावाचे मुख्य डावपेच होय उपासमारीने बगपास जैतपूर सोडावे लागले व याच अडचणीत सापडल्यामुळे अत्यंत असमानकारक अटी मान्य करून निजामाने भोपाळा-तून निमटते घेतले या दोन्हीतिन्ही युद्धांत तोफांच्या अभावी पेशव्याच्या कौशल्याच्या हालचाली व्हाव्या तितक्या परिणामकारक ठरल्या नाहीत निजामाने तर तात्पुरत्या वाटेल त्या मागण्या मान्य करून सैन्यानिशी दिखी गाठताच मराठ्यास वांटाण्याच्या अक्षता दिल्या शत्रूस वेढून जखमीने फडशा पाडला तरच शत्रूवर मात करता येणे शक्य असते विलंब लागल्यास शत्रूस कुमक येण्याचा सभव असल्यामुळे मारक तोफखाना जवळ उभारणे कोणत्याहि विजिगीषु सेनानीचे पहिले कर्तव्य ठरते तोफखाना जवळ नमल्यामुळे बाजीरावास प्राप्त झालेल्या सत्रीचा परिपूर्ण फायदा करून घेता आला नाही एकच स्वारी करून नादिरशाह दिल्लीची अलोट

सपत्ति घेऊन देशास जातो, तर पधरावीस वर्षे सतत योहिमा चालवून कर्जापायी कपाळ छिनत चालले असे पेशव्याचे रडगाणे चालते योजिलेले कार्य निखालस पार पाडण्याचे मराठ्यांच्या स्वभावास वावडे दिसते थोडेसे जास्त कष्ट पडतील म्हणून तो मार्ग टाळून सुलभ रीत्या यशप्राप्तीकडे दृष्टि ठेवल्याने मराठ्यांच्या काम गिरीम टिकाऊरणा प्राप्त झाला नाही मारखा शत्रूशी झुजत असता बाबर जर तोफखाना उभारू शकतो तर पेशव्याम साधने अनुकूल असता तोफखाना तयार करणे कठिण नव्हते कांकगपट्टीच्या किताब्यावर शभरावर वर्षे व्यापार करित असलेल्या फिरंग्याजवळून शस्त्रास्त्रे करण्याची कला आत्मसात् करण्याचे पेशवा मनात आणता तर त्याचे उद्देश तात्काळ मिळीस जाते दाखगोळ्याच्या बाबतीत पेशव्याने गार्हणीय दुर्लक्ष केले असे म्हणणे प्राप्त होते फार दूरवर दृष्टि न पोहोचवित आजचा प्रसंग साजरा करावयाचा या वृत्तीला बाजीराव अपवाद नव्हता चढाईचे दोरण स्वीकारून, गनिमी काव्याने, सामर्थ्याने वरचढ असलेल्या रात्रवर मात करता येते हे त्याने सिद्ध केले, तरी हेनिबॉल, मार्लबरो, नेपोलियो या नामांकित सेनानायकांच्या मालिकेत त्याचे नाव न शोधता त दुय्यम दर्ज्याच्या सेनाप्रणीत शोधले पाहिजे प्राप्त झालेल्या साधनाचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेणे हा गुण दुर्लभ तर खराच, पण विकट परिस्थितीत साधने निर्माण करून परिस्थितीवर आरोहण करतो तो केव्हाहि थोर ठरतो डोंगरमाथ्यावरील अवघड जागा निवडून तटबंदी घालून किल्ल्याच्या आश्रयाने शिवाजीमहाराजांनी विजापूर व मोगल बादशहा यास दमवून महाराष्ट्रास स्वातंत्र्य प्राप्त करून दिले बादशाहीची सूत्रे हातांत घेऊन स्वराज्याचे साम्राज्यात परिवर्तनसमयी नूतन साधने निर्माण करून देणे बाजीरावास श्रेयले नाही

पण त्याने बाजीरावाची योग्यता कमी होत नाही तो पेशवेपदावर आला त्या वेळी यादवीने देश छिन्नविच्छिन्न झाला होता त्याच्या मृत्युसमयी मराठी राज्याने साम्राज्याचा मार्ग आक्रमावयास सुरुवात केली होती शिवाजी जर स्वराज्यसंस्थापक, तर बाजीरावास साम्राज्यसंस्थापक म्हणावयास हरकत नाही स्वकीयाचा विरोध, दरबारातून मागात वारवार येणारे अडथळे, निजामाची कारवाई या सर्वांस पुढून माळवा-बुंदेलखंडात या पुरुषाने मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापित केली पानपतच्या पराजयानंतर पंजाब, आक्राबाद व दुआब यातून मराठे मागे हटले, पण माळवा बुंदेलखंडात कपन राहिले, यातच बाजीरावाने ~~जगज्जयंत~~ ^{जगज्जयंत} ~~इमामती~~ ^{इमामती}च्या स्वेयांची साक्ष आहे

परिशिष्ट १

पेशवेदसरातून निवडलेले कागदपत्र भाग १३, १४, १५ यांतील पत्राच्या तारखा बरोबर लावल्या गेल्या नाहीत अभ्यास करण्यापूर्वी त्या तपासन घेतल्या पाहिजेत अभ्यासकाला उपयोगी पडेल या समजुतीने खाली दुरुस्त केलेल्या तारखाचा तक्ता जोडला आहे याशिवाय कित्येक तारखापुढे असलेली प्रभार्थक चिन्हे अनावश्यक आहेत हे तात्काळ न्यानात घेते

पे द नि. का. १३

पत्र न	दुरुस्त केलेली तारीख
३	January १७२३
४	३-३-१७४१
११	१७२६
४१	२८-१-१७२९
४८	१८-३-१७३६
४९	७-५-१७३६
५०	७-५-१७३६

पे द नि का १४

पत्र न	
१	२१-२-१७३३
२	५-३-१७३३
४	१७३३
५	जानेवारी १७३६
१३	९-४-१७३४
१४	१-४-१७३६
१६	७-१२-१७३३
१७	१९-१२-१७३३
२७	१२-४-१७३५
३०	३०-५-१७३७
४१	२४-११-१७३५
४४	७-१२-१७३३
४५	२-२-१७३७
४८	१९-८-१७३१
५३	पौ ३-४-१७३६
५६	५-३-१७३६
५७	२४-४-१७३५
५८	२३-४-१७३६
५९	३०-५-१७३७

पे द नि का १४ (पुढे चालू)

पत्र न	दुरुस्त केलेली तारीख
६०	२-६-१७३७
६२	१८-९-१७३६
६३	११-१-१७३७

पे द नि का १५

१	२-५-१७३४
२	१९-१२-१७३३
४	२४-१-१७३६
६	७-३-१७३३
७	१४-१-१७३८

८ सुमारे २४ जानेवारी १७३६

९	" " "
१०	" " "
११	" " "
१२	सुमारे ८-१-१७३६
१३	" " "
१४	जानेवारी १७३६
१५	१८-१-१७३६
१६	१८-१-१७३६
१७	३१-३-१७३७
२१	जानेवारी १७३६
४४	२९-५-१७३७
४८	२८-५-१७३७
४९	१-६-१७३७
५०	सुमारे डिसेंबर १७३८
८२	डिसेंबर १७३७
८९	जानेवारी १७३६
९०	" "
९१	" "
९३	सुमारे ३-२-१७३७

